

'Ik heb het beste gewild'

Klaas Roelof Woltjer

Het verzetsleven van Klaas Roelof Woltjer (1917-1944)

Door Karel Kreuning

De titel is een citaat uit de brief van Klaas Woltjer van 1e Pinksterdag, 28 mei 1944.

'Lieverd, wanneer ik binnenkort mijn leven zal moeten laten, waarop ik wel reken, wees dan niet bedroefd, maar troost je met de gedachte dat ik het beste gewild heb.'

Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort
2010

Voorwoord

Het moderne medium internet bracht mijn in Amersfoort wonende zoon en dus ook mij in contact met de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort. In de geschiedenis van dit kamp was ik om veel redenen geïnteresseerd. Een aantal jaren was ik korpschef van de Amersfoortse politie en had ik mede daardoor een nauwe band met de Boskamp, de op het vroegere kampterrein staande politieschool.

Naast deze functionele relatie speelde natuurlijk de trieste geschiedenis van mijn oudste broer Klaas een rol. De herdenkingen op 4 mei in Amersfoort riepen extra persoonlijke gevoelens op zoals u bij lezing van dit boekje zult begrijpen.

Medewerking aan deze publicatie ging niet vanzelf; ik vroeg mij natuurlijk af of er een belang was bij het openbaar maken van zo'n persoonlijke en indroevige geschiedenis die zo veel mensen zo lang heeft belast. Alles afwegende is het eindoordeel instemmend geworden. Het offer is met zo veel overtuiging en moed gebracht, dat het niet mag worden verzwegen. Dat geldt evenzeer voor al die anderen die ook voor hun overtuiging uitkwamen waardoor hun een vreselijk lot stond te wachten.

Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak woonde ons gezin in Zuidbroek. Vader was majoor bij de Rijksveldwacht. Met bescheiden middelen slaagden onze ouders er in hun 10 kinderen, 5 meisjes en 5 jongens, een goede opvoeding te geven. Klaas was de oudste jongen. Het was zijn bedoeling om ook politiemans te worden. Na de R.H.B.S.-opleiding haalde hij het inspecteursdiploma. Alles liep echter anders. Klaas werd directeur van een arbeidsbureau en weigerde in die functie goede Nederlanders in Duitsland te werk te stellen. Hij moest onderduiken en begon met een aantal gelijkgestemden verzetsdaden te plegen. Een periode van risico's, spanning en angst brak aan. Uit brieven blijkt dat hij wist wat hij deed. Ook is duidelijk dat de omstandigheden niets veranderden aan zijn zorgzame karakter, zijn vertrouwen in de toekomst en zijn vaste geloof. De afkeer van de Duitse overheersing en zijn sterke wil om op te komen voor de Nederlanders en hun belangen waren de motieven voor zijn handelen.

Zijn vader speelde in zijn denken en doen een grote rol, vaak werd hem (de politiemans) om advies gevraagd. Hoewel ik, geboren in 1934, de oorlogsjaren met de flexibiliteit van een kind heb meegemaakt, herinner ik me het verdriet van vooral mijn ouders heel goed. Als ik, zoals vaak gebeurt, terug denk aan die tijd gaan mijn gevoelens van respect uit naar Klaas en zijn lotgenoten maar ook naar mijn ouders, mijn oudere broers en zussen en naar Griet, met wie hij verloofd was: zij moesten na de oorlog weer verder en deden dat toch ook.

Het lichaam van Klaas is in Kamp Vught gecremeerd, zijn as is in een asput gestort. In Amersfoort op de Koningin Sophialaan werd zijn lot echter bezegeld. Ik steun dan ook van harte het werk van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort en verwacht dat nog velen deze herdenkingsplaats zullen bezoeken.

A.F.J. Woltjer

INLEIDING

Nadat de Duitsers in april 1942 in Nederland de Arbeidsdienstplicht invoerden, en in januari 1943 de algemene arbeidsinzet (de gedwongen tewerkstelling, in het bijzonder in Duitsland), kwam in februari 1943 de deportatie van de Nederlandse Joden op gang. Hierna verscheen op 29 april 1943 plotseling in de dagbladen een oproep van de opperbevelhebber van de Duitse bezettingstroepen in Nederland, generaal Christiansen, aan 300.000 oud-militairen om zich vrijwillig te melden voor krijgsgevangenschap en arbeidsinzet in Duitsland. De maatregel diende een tweeledig doel: er zouden arbeidskrachten beschikbaar komen voor Duitsland en tegelijkertijd zou Nederland worden ontdaan van weerbare mannen die het verzet konden versterken.

Sinds de Franse tijd (tussen 1795 en 1813) was er - uitgezonderd de telkens opwakkerende strijd in Nederlands Indië - geen oorlog meer gevoerd op ons Europees-Nederlandse grondgebied. We waren daarom onervaren in zowel oorlogsvoering, als het plegen van verzet. Na de Duitse bezetting werden er in Nederland verschillende illegale groepen actief. Hoewel hun motieven verschilden en ieder zich liet leiden door eigen overtuiging, principes en levens- en wereldbeschouwing, werden allen bezield door maar één doel: de bevrijding van ons land! Ofschoon er reeds in de tweede helft van 1940 enkele illegale bladen verschenen en de Ordedienst, afgekort OD, werd opgericht, bedoeld om na het vertrek van de Duitse troepen de orde te handhaven, duurde het echter nog tot de winter van 1942-1943 voordat in Nederland het georganiseerde verzet goed op gang kwam.

De oproep van Christiansen was een totale verrassing. Als protest daartegen braken in april/mei 1943 overal in Nederland onverwacht spontaan stakingen uit. Plaatselijk duurden die voort tot 5-6 mei 1943. De bezetter, toch al getergd door het steeds toenemende publieke verzet tegen zijn gezag, reageerde keihard. De opperste politiechef in Nederland, de SS'er Rauter, kondigde op 11 januari 1943 het politiestandrecht af. Het besluit had weinig met recht te maken en was een heuse terreurmaatregel. 'Verdachten' konden meteen, zonder vorm van proces worden doodgeschoten. Over heel het land werden stakers gearresteerd en bij standrechtelijke executies en beschietingen op straat vielen in totaal bijna tweehonderd doden, waarvan alleen al in de provincie Groningen 39. Als gevolg van de april-meistakingen namen het verzet en de onderduik sterk toe.

Een van de landelijke organisaties die tussen medio 1942 en mei 1945 hulp aan de onderduikers organiseerden, was de L.O., de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers. Om onderduikers van allerlei dringende behoeften te kunnen voorzien zoals persoonsbewijzen en bonkaarten, moesten overvallen op distributiekantoren worden georganiseerd. De voorbereiding en uitvoering daarvan werden veelal gedaan door de KP

In mei en juni 1943 vonden in Groningen de eerste overvallen en liquidaties plaats. Na de nachtelijke overval op 27 maart 1943 op het Amsterdamse Bevolkingsregister, wilde men in Groningen een zelfde actie op touw zetten. In mei 1943 werd besloten een overval op het Groningse Bevolkingsregister uit te voeren, die helaas mislukte door tegenwerking van ambtenaren. Ondanks dit debacle zette het verzet door en werden andere overvallen uitgedacht en uitgevoerd.

Dit gebeurde hoofdzakelijk door jonge mannen, die afkomstig waren uit een L.O.-groep, of die als onderduiker de bezetter op een actievere manier wilden dwarsbomen. Vaste groepen waren er eigenlijk niet. Voor een bepaalde actie werden de nodige mensen uitgezocht. Pogingen om het gebrek aan organisatie te coördineren mislukten ondermeer omdat men geen inmenging van buitenaf wilde, of door overmacht in de vorm van verraad en arrestaties. Net als de L.O., kregen ook de KP's een landelijke leiding, waarna de organisatie de naam kreeg Landelijke Knokploegen (LKP). De vierkoppige leiding van de LKP stond in nauw contact met de L.O., die zowel in de stad als de provincie Groningen vanaf 1943 steeds verder werd uitgebouwd.

Klaas Roelof Woltjer

Een van de mannen die actief aan het Groningse verzet deelnamen, was Klaas Roelof Woltjer. Hij werd geboren op 21 maart 1917 in Klazienaveen, gemeente Emmen. Woltjer was de oudste zoon van het tien kinderen tellende gezin van Jacob Woltjer en Marta Veenstra. Vader was rijksveldwachter en werd geregeld overgeplaatst. Rond 1930 belandde het gezin in de provincie Groningen, waar Klaas in Sappemeer de Rijks Hoogere Burgerschool volgde.

Na het voltooien van zijn verdere opleiding werd de zelfverzekerde Woltjer in september 1938 voor een jaar aangesteld als klerk op de Gemeenschappelijke Arbeidsbeurs te Zuidbroek. Toen in augustus 1939 de directeur werd gemobiliseerd, besloot de Commissie van Beheer Woltjer aan te wijzen als waarnemend directeur - in die tijd 'leider' genoemd - van het bijkantoor van het arbeidsbureau in Wehe-den Hoorn. Dit dorp maakt sinds 1990 deel uit van de gemeente De Marne in de provincie Groningen.

Na de capitulatie reorganiseerde de Duitse bezetter de arbeidsbemiddeling naar zijn eigen model. Ingaande 5 oktober 1940 werd de arbeidsbemiddeling een rijkstaak. Ingesteld werd een Rijksarbeidsbureau als afdeling van het Departement van Sociale Zaken met 37 gewestelijke arbeidsbureaus en 143 bijkantoren. De gewestelijke arbeidsbureaus traden per 1 mei 1941 in werking en namen de functie van de gemeentelijke arbeidsbeurzen over. Tot die datum werden de gemeentelijke arbeidsbeurzen gehandhaafd. Via de gewestelijke arbeidsbureaus (GAB's) zouden honderdduizenden Nederlandse arbeiders naar Duitsland worden gestuurd.

In 1941 ging Woltjer in Leens, gemeente De Marne, wonen. In die tijd verloofde hij zich met de op 5 augustus 1919 geboren Grietje van Kalker, onderwijzeres en dochter van veldwachter Johannes van Kalker en Arendina Bolt uit Wehe-den Hoorn. Na de Mulo bezocht Griet de Groningse Kweekschool in de Pelsterstraat. Ze was een van de weinige meisjes die mochten doorleren. In Groningen had ze een kamer bij haar tante; eenmaal verloofd woonde ze weer bij haar ouders. Toen de oorlog uitbrak was ze - tot ze moest onderduiken in 1943 - onderwijzeres in Warfhuizen. Griet had al op 18-jarige leeftijd de papieren om les te geven in haar vak. Maar in de crisistijd van 1937 kon ze niet direct een baan vinden in de buurt van haar woonplaats Wehe, gemeente De Marne. Ze is toen handwerkles gaan geven aan de Mulo in Warffum (die een streekfunctie had op schoolgebied) 'zonder bezwaar van gemeentekas'. In die periode was ze ook organiste in Warfhuizen, niet ver van haar woonplaats Wehe, in de minstens uit de dertiende eeuw daterende kerk. Griet had overigens ook best - net als haar vader - bij de politie willen werken. Ze was een stoere meid. Naar Warffum reed ze bijvoorbeeld op de motor. Later (dat was nog voor de oorlog) kreeg ze een baan als onderwijzeres in Warfhuizen. Maar daar kon ze lopend naar toe, wat ze ook deed. De leerlingen brachten haar dan een eind op weg naar huis.

In zijn werk kreeg Klaas al gauw te maken met het Duitse gezag. Er kwamen geregeld opdrachten om óf bij bedrijven arbeidskrachten uit te zoeken voor tewerkstelling in Duitsland, óf individuele personen te vinden voor de arbeidsinzet. Omdat Klaas voor deze laatste mogelijkheid nogal eens NSB'ers selecteerde, ontstond er van deze zijde een sterke aversie tegen hem. Dit sterkte Klaas in zijn idee om zo lang mogelijk alle orders van Duitse en/of nazi-zijde te saboteren.

Toen tijdens een vergadering in februari 1943 van directeurs van de Gewestelijke Arbeidsbureaus Groningen de massale inspanning van ieder bijkantoor om een bepaald aantal mensen te leveren voor de arbeidsinzet werd besproken, vroeg Klaas als jongste en enige ongehuwde in het gezelschap, het woord. In bijzijn van vrijwel alle collega's en enkele Duitsers, belast met de controle over de arbeidsinzet, gaf Klaas ondubbelzinnig te kennen hoe hij over de Duitse plannen dacht, dat hij zich alleen aan de wettige regering verplicht voelde en absoluut niet van plan was mee te werken aan massale deportatie.

Elke aanwezige hoorde hem de bezetter uitdagen. Toen de Duitsers vroegen wie het met Klaas eens was, stond niemand op en volgde er een algeheel zwijgen. Terwijl hij de bijeenkomst verliet, begreep Woltjer - net als zijn collega's - dat hij nu snel een onderduikadres moest zien te vinden.

In onderduik

Na ongeveer een week dook Woltjer onder bij het acht kinderen tellende gezin van Lucas Bijker, in het Drentse gehucht Nijeveense Bovenboer, gemeente Meppel. Met Klaas namen nog meer mannen ontslag. Behalve T.H. van Beilen, zijn collega van het arbeidsbureau te Slochteren, beëindigde ook Wiepke H. Timersma, ambtenaar van zijn eigen kantoor, zijn dienstverband. Beiden weigerden, net als Klaas, tegen hun eer en geweten in te handelen.

'Voor de afleiding fietste Klaas op een mooie zondag in het voorjaar van 1943 vanaf zijn onderduikadres bij de familie Bijker, naar de woning van de familie Garnaat aan de Werkhorst in Meppel. Het gezin was dat van mevrouw Grietje Garnaat-Schenkel, moeder van de meisjes Iet (Ida) en Mieke. Iet kende Klaas goed. Ze was op

de Mulo in Zuidbroek bevriend geraakt met zijn zus Roelie. Aangekomen bij hun woning begroette Iet hem met de woorden: "Dag Klaas, ben je gaan fietsen?" Indertijd werd daarmee bedoeld of je soms was ondergedoken. Woltjer antwoordde dat hij dat later wel zou vertellen, maar eerst wilde hij haar moeder spreken.

Na de thee vertelde Klaas tijdens een wandeling aan Iet, dat hij ondergedoken zat in Nijeveense Bovenboer en van zijn weigering om mee te werken aan de tewerkstelling van Nederlanders in Duitsland. Nadat hij alles verteld had, vroeg Woltjer aan Iet of hij in de weekeinden bij haar familie mocht onderduiken, omdat hij zich in Nijeveense Bovenboer dan vaak verveelde. Klaas benadrukte dat als hij zou worden gesnapt, dit ook voor haar familie fataal zou kunnen zijn. De twee jonge mensen vonden dat Iets moeder op de hoogte moest zijn van de ernst van de situatie. Mevrouw Garnaat vond het echter geen punt dat Woltjer in de weekeinden bij hen zou verblijven. Wanneer er gevaar dreigde, kon hij zich in een grote ruimte onder de keukenvloer schuil houden.¹

Klaas, die heel vaak bij de familie Garnaat verbleef, heeft nooit vrienden uit het verzet bij deze familie ontvangen en hij sprak nimmer met de familie over oorlogszaken of zijn illegale werk. In deze periode kwam Klaas Woltjer in contact met de Meppeler Knokploeg (LKP) en ging hij onder de verzetsnaam Sjoerd van Leens meedoen aan overvallen op arbeidsbureaus en gemeentehuizen. Klaas - die uit een lade van zijn vader nog een klein type revolver meenam, omdat het wapen hem nog goed van pas leek te kunnen komen - moet in deze periode mogelijk contacten opgedaan hebben, die als dat zo is, later nog een hele speciale betekenis zouden krijgen.'

Brandstichting in Wehe-den Hoorn

'In de nacht van 1 op 2 juni 1943 stichtten Woltjer en Hendrik Drogd ("Harry"), die marechausseebeambte in Dedemsvaart was geweest, brand in het onder NSB-leiding staande bijkantoor Wehe-den Hoorn van het Gewestelijk Arbeidsbureau. Daarmee moest voorkomen worden dat jonge mannen konden worden opgespoord om naar Duitsland te worden gezonden. Het vuur vernietigde belangrijke persoonsgegevens. In de nacht voorafgaand aan deze actie kregen beide mannen onderdak bij zijn voormalig ambtenaar van het arbeidsbureau Leens, Wiepke H. Timersma. De stille man die altijd z'n eigen gang ging, werd na de brand gearresteerd en op 14 april 1944 met zeven anderen verzetsmensen in Scheveningen gefusilleerd.'

'De eerste, en geslaagde overval op een distributiekantoor vond plaats in Friesland en wel op 4 juni 1943 in Langweer. Een vijftal overvallers, waaronder twee Groningse KP'ers, de gebroeders Jaap en Piet Gootjes, slaagden er in om 24.931 rantsoenen en 4.680 bonkaarten weg te halen. Nog dezelfde maand werd een geslaagde overval in Balk gedaan. Op 23 juni volgde een slechts gedeeltelijk geslaagde overval op het gemeentehuis van Haren. Behalve dat een deel van het bevolkingsregister werd verbrand, werden 200 persoonsbewijzen en zegels meegenomen.'

De overval op het gemeentehuis van Wanneperveen

'Op maandag 7 juni 1943 nam Woltjer, samen met Hendrik Drogd en Jan Daniel Rijkmans, deel aan een overval op het gemeentehuis van Wanneperveen. Net als vaker bij verzetsactiviteiten in Groningen, vond hij onderdak in het kleine boerderijtje van de familie Bosker, ergens in 't veld aan een kleiweggetje pad in de buurt van Zeerijp. Bosker was knecht bij de eigenaar van zijn huisje, de grote boer Roelof Hartman. 'De burgemeester, Pieter Klaas Roege, was die dag "toevallig" op familiebezoek in Groningen. De eerste ambtenaar ter secretarie en tevens waarnemend gemeentesecretaris Lucas Wuite had 's morgens over de telefoon de KP van Meppel op de hoogte gebracht waar wat te vinden was in het gemeentehuis.'

In zijn verslag - in de spelling uit die tijd - van de overval schrijft Wuite dat er rond 17.00 uur een auto stopte, nagenoeg voor de deur van de secretarie. *'Bijna tegelijkertijd stapte een persoon de secretarie binnen, gewapend met een klein model cylinderrevolver, kwam snel naar mij toe lopen, hield de revolver vlak voor mijn gezicht en zei: "Handen omhoog en mond dicht!" Deze persoon zei tegen mij: "Het bevolkingsregister en de persoonsbewijzen liggen zeker in de brandkast?"; waarop ik zeker een bevestigende beweging maakte. Alles onder bedreiging van de op mij gerichte revolver.*

Op de secretarie waren toen ook al twee andere personen aanwezig. Een ervan was al in de burgemeesterskamer waar de brandkast staat, terwijl de derde de telefoondraden doorknipte. Ik hoorde wat lawaai in de burgemeesterskamer, terwijl iemand riep: "Hier!", waarop de derde persoon de burgemeesterskamer binnenging en daar waarschijnlijk ook de telefoondraden doorknipte.

Ik kon dit niet zien, omdat de deur, toegang gevende tot de gemelde kamer vanaf de secretarie, niet geheel geopend was en de eerst genoemde persoon steeds met de revolver op mij gericht voor mij stond. Deze twee personen kwamen weer uit de burgemeesterskamer en liepen snel weg. Ik heb niet kunnen zien of deze twee personen wat bij zich droegen. De persoon die mij met de revolver bedwong, liep toen de andere twee achterna.

¹ Bronnen: Gesprekken met mevrouw Mevrouw I. Rijkmans- Garnaat; Artikel Wiecher Ponne/ U.J. de Vries (Vereniging Historische Kring De Marne).

Ik volgde deze persoon en toen hij constateerde dat ik hem achterna kwam, richtte hij zijn revolver achterwaarts en schoot af. Het kogelgat is in de vloer op de secretarie te zien. Onmiddellijk na het schot ben ik teruggekeerd en begaf ik mij naar de aangrenzende woning van den burgemeester, die door een binnendeur is te bereiken. Vanuit deze woning kwam mij de dienstbode, die het schot had gehoord, tegemoet. Deze droeg ik op onmiddellijk de politie te waarschuwen die op ongeveer 50 meter afstand woont. Ik begaf mij onmiddellijk naar de dichtbij staande zuivelfabriek en heb vandaar de politie te Meppel en Zwartsluis opgebeld. Daarop heb ik mij weder naar het gemeentehuis begeven en mij op de hoogte gesteld wat er eventueel uit de brandkast miste.

Ik constateerde dat de twee stalen bakjes met omstreeks 1650 persoonskaarten van de geheele bevolking der gemeente waren verdwenen. Een ander stalen bakje stond op de vloer van de brandkast, waarin de woningkaarten hadden gestaan. Deze kaarten waren ook verdwenen, alsmede de administratie bestaande uit register en ongebruikte zegels van f 2.-, f 1.-, f 0.50, f 0.25 en kosteloze voor de persoonsbewijzen, plus 70 à 80 blanco persoonsbewijzen. Het totale aantal zegels weet ik niet; dit stond vermeld in het eveneens verdwenen register. Ik had op het moment van de overval de brandkast open, omdat ik hieruit registers van den Burgerlijken Stand gebruikte, die ook steeds in deze brandkast werden opgeborgen.

Het signalement van de persoon die de revolver op mij gericht hield, luidt ongeveer als volgt: lang ca 1.70 m, flink gebouwd, zeer donker uiterlijk, naar schatting 30 tot 35 jaar, zwarte snor, droeg grijze hoed en grijze overjas. Door het buitengewoon snelle optreden van dit drietal kan ik van de andere twee personen geen signalement geven. De persoon die de revolver op mij richtte, ken ik bij weezien wel terug. Ongeveer 1 1/2 à 2 uur voor de overval kwam een mij onbekende persoon, die ook per auto arriveerde, na eerst geklopt te hebben, met zijn hoofd om de deur van de secretarie en zei: "Dag mijnheer, is de burgemeester ook aanwezig?" Toen ik ontkennend antwoordde, zei hij: "Dank u wel" en vertrok zonder dat ik hem iets kon vragen. Dit was niet de persoon die de revolver op mij richtte. Ik heb hem niet herkend als een van het drietal. Het signalement van deze persoon kan ik mij niet zeer goed voorstellen, omdat ik deze slechts een moment heb gezien, doch hij had donker achterover gekamd haar en was blootshoofds. Verder wordt vermist een stalen kistje met letterslot met de vischakten 1943/44. 100 groote A, 15 kleine, 2 hengelakten. 60 bewijzen bijdrage visscherij, eenige overgebleven akten van het loopende jaar en een enveloppe met ongeveer f 5.-.'

'Lucas Wuite gaf in zijn verslag sterk afwijkende signalementen op. Hoewel de Duitsers hem verdachten van voorkennis, hadden ze hiervoor geen bewijs. Wuite werd daarom overgebracht naar de SD in Arnhem, maar hij wist zijn ondervragers te misleiden, waardoor zij niets wijzer werden.'²

Op weg naar Slochteren

'Na afloop van deze overval keerde Klaas Woltjer niet terug naar zijn onderduikadres bij de familie Bijker, maar ging hij direct naar de familie Garnaat in Meppel. 'Aan Iet vertelde hij uitvoerig wat er was gebeurd. Ze praatten tot diep in de nacht. Het leek Klaas nu beter om Meppel te verlaten, omdat de Duitsers het er niet bij zouden laten zitten. Daarom vertrok hij de volgende dag, 8 juni '43, op de fiets naar Groningen. Uit veiligheidsoverwegingen werd hij het eerste gedeelte van zijn tocht door Iet vergezeld. Tot halverwege Ruinerwold en Ruinen reed zij een eindje voor hem uit. De afspraak was dat zij bij onraad zou afstappen en in haar fietstassen zou gaan rommelen. Dat zou voor Woltjer het teken zijn zich zo snel mogelijk uit de voeten te maken. Alles ging gelukkig goed en Iet ging terug naar Meppel, terwijl Klaas naar Slochteren reed om zijn ouders te bezoeken.'³

Zijn familie woonde in het woongedeelte van het Stationsgebouw aan het Woldjerspoor (tussen Groningen en Weiwerd) in Slochteren.⁴ Rechts naast hen in het stationsgebouw, in het lager gebouwde gedeelte, was het arbeidsbureau gevestigd, waarvan T.H. van Beilen directeur was, zijn collega, die na de bewuste vergadering in februari 1943, net als Klaas, ontslag nam.⁵ Toen de familie Woltjer er woonde, werden rails en bielzen door de Duitsers in beslag genomen, voor hergebruik elders. Het station van Slochteren, dat nog steeds bestaat, was in gebruik van 1 juli 1929 tot 5 mei 1941.

Het gewapende verzet

De activiteiten van de KP waren van een bijzondere orde. Confrontaties met de bezetter of diens handlangers liepen vaak uit op een verlies aan mensenlevens. Voor het groeiende aantal onderduikers moesten steeds vaker overvallen worden gepleegd op distributiekantoren. Voor zulke acties waren koelbloedigheid, durf en wapenbeheersing een vereiste. Niet iedereen was voor dergelijke acties geschikt. De meesten konden niet

² U.J. de Vries (Vereniging Historische Kring De Marne).

³ Bronnen: Gesprekken met mevrouw Mevrouw I. Rijkmans- Garnaat; artikel Wiecher Ponne/ U.J. de Vries (Vereniging Historische Kring De Marne).

⁴ Bron A. F.J. Woltjer

⁵ Uit: Brandstichting in Arbeidsbureau te Wehe-den Hoorn; U.J. de Vries (Vereniging Historische Kring De Marne).

met een pistool omgaan en dachten alleen maar: als er geschoten wordt, ben ik dood. Na afloop van de oorlog sprak Hauptscharführer Robert Lehnhoff tijdens verhoren zijn verbazing uit - en hij had daar ook in eigen kring over gesproken - dat zelfs de SD bij arrestaties van illegale werkers zo weinig gewapend verzet had ontmoet. Bij gevangenneming bleken zij vaak wel over een wapen te beschikken, maar het leek of zij verlamd waren van schrik.

Voor het plegen van overvallen, sabotage of anderszins, waren in de meeste gevallen wapens nodig. Zowel om acties kracht bij te zetten, als om zich te kunnen verdedigen. Hoewel tijdens de bezetting op het houden van wapens de doodstraf stond, beschikte het verzet toch over velerlei soorten vuurwapens. De eerste wapens werden goeddeels gestolen, bijvoorbeeld uit de holsters van Duitsers in restaurants en dancings. Ook waren er op de politiebureaus altijd wel wapens die in beslag waren genomen, er was een wapensurplus. Dan waren er ook nog wapendroppings.

In de nacht van 2 op 3 juli 1943 vond een mislukte overval plaats op het distributiekantoor van 't Zandt. Het kantoor - met daarin een publiek- en personeelskantoor - was gevestigd in een herenhuis. De plaatsvervangend directeur, Doeke Doorn, kreeg het verzoek naar de familie Bosker te komen. 's Avonds treft hij daar Harm Molenkamp en Klaas Woltjer. Harm en Doeke kennen elkaar van jongs af aan. Beiden werden in Zeerijp geboren. Doorn stemt er desgevraagd in toe mee te werken aan een kraak op zijn kantoor in 't Zandt. Afgesproken wordt dat Doorn op 2 juli een kelderraam op een kier laat staan, waar Harm en Klaas die nacht door binnen kunnen komen. Na het binnendringen en onschadelijk maken van twee bewakers was het de beurt aan de kluis. Deze was verborgen in een ruimte die vroeger als bedstee werd gebruikt. Hoe ze het ook probeerden, zelfs met een breekijzer konden ze de safe niet forceren. Onverrichter zake verdwenen de mannen weer in de nacht.⁶

Woltjer nam geen genoegen met deze tegenvaller. Op 9 juli deed hij een nieuwe poging. Alleen. "Sjoerd" logeerde weer bij de familie Bosker. Midden op de dag stond Klaas ineens op van tafel en zei dat hij even een klusje te doen had in 't Zandt. Woltjer pakte zijn fiets en reed naar het distributiekantoor. Het was zo met Doeke Doorn geregeld, dat hij leek te denken, dat Klaas een controleur was die het personeel wilde spreken. Omstreeks 15.00 uur stapte Klaas Woltjer het personeelskantoor binnen. Klaas richtte ineens zijn revolver op Sieneke, de caissière en beval: "Handen omhoog, 't is voor ons vaderland". Nadat Sieneke de kluis opende en de inhoud daarvan in Klaas z'n koffer deed, liet Klaas haar en de anderen in de kluisruimte plaatsnemen. Door hun belofte dat ze daarin een half uur zouden blijven, deed hij de kluis niet op slot. Klaas stapte naar buiten, deed een regenjas aan, zette een hoed op en reed met zijn koffer vol met 450 bonkaarten en 3150 rantsoenen het dorp uit, weer terug naar Bosker.⁷ Nog dezelfde dag vertrok hij bij hen, maar liet er de koffer wel achter. Het was de laatste keer dat de familie Bosker hem zag. Later werd de koffer opgehaald en werd de inhoud ervan in de woning van Molenkamp verdeeld over diverse LO-groepen. Het is de enige keer in de geschiedenis van het verzet geweest, dat een KP'er in z'n eentje een distributiekantoor overviel.⁸

Nauw samenwerkend met Harm Molenkamp e.a. was Klaas al gauw een der leidende figuren van het verzetswerk in de provincie Groningen. Na de overval op Molenkamps boerderij vertrok Klaas met zijn verloofde, die inmiddels ook was ondergedoken, naar Zuidbroek. Van hieruit werkte hij verder, bijgestaan door Griet, die hem als koerierster hielp.⁸

Allebei in onderduik

Al is niet precies bekend vanaf welk moment, maar nadat Klaas onderdook, was het vrij snel duidelijk dat Griet ook moest onderduiken. Ze beseften dat als ze hem pakten, ze ook haar als zijn verloofde konden arresteren. Dat werd meer gedaan. Ze kreeg een eigen paspoort, op naam van Margaretha Dijksterhuis. Later vertelde ze wel dat als zij als op de Groningse boerderijen - onderduikadressen - aankwamen, mensen dan zeiden: "Ach daar is ook een wichtje bie", er is ook een meisje bij. Griet, die ook later nooit namen noemde, sliep gewoon tussen de jongens in, dat was verder geen punt. Soms werden ze midden in de nacht van het bed gelicht om te worden overgebracht naar een andere boerenhoeve, omdat er gevaar bestond voor verraad. Haar hele leven bleef ze zich herinneren hoe liefdevol de mensen altijd waren. Of ze nou gereformeerd waren of nijs, zoals Griet het uitdrukte, of communistisch, het maakte niet uit. Griet had als credo: "Er zijn altijd goeie en verkeerde. Dat hoor je in alle geledingen". Haar hele leven bleef ze de Groningers in de hoogte steken. Op zijn Gronings: „Een Grunneger is altied nummer ain (één)!"⁹

⁶ Maandblad Kontakt, juli/augustus 1996, 5e jaargang - nummer 7/8.

⁷ Bron: Flitsen uit het illegale werk, De Vrije Nederlander d.d. 30 augustus 1945. Hoewel Woltjer veel acties in zijn eentje uitvoerde, maakte hij deel uit van de "knokploeg" van Piet Cnossen (Piet van Slochteren). "Zwarte Henk" (C. van Veldhuizen) en "Bob" die ook regelmatig op de boerderij van de familie Bosker verbleven, maakten eveneens deel uit van deze groep.

⁸ Bron: verklaring van Henk Haan in De Zwerver, het weekblad van de stichting LO-LKP, derde jaargang, nummer 15, 12 april 1947

⁹ In gesprek met Alice Strootman.

'Na verloop van tijd kwam de SD er achter dat de overval op het gemeentehuis in Wanneperveen was uitgevoerd door Jan Daniël Rijkmans, Hendrik Drogd en Klaas Woltjer. Er was een "Bildtafel der in den Nordprovinzen im Zuge der Aufklärung von Mord- und Sabotage – Anschlägen ermittelten Terroristen" samengesteld. Dat was een lijst met namen en foto's van leden van de KP-ploegen in het noorden van het land die allerlei aanslagen hadden gepleegd. Daarop staan 31 namen, waaronder die van Woltjer en Drogd, die beiden worden genoemd als dader van de brandstichting van het arbeidsbureau in Wehe en de beroving van het gemeentehuis in Wanneperveen.

Arrestaties en executies

'Dat de verdenking op Jan Rijkmans was gevallen, had wellicht te maken met de overeenkomst tussen het profiel van zijn autobanden en de aangetroffen bandensporen na de overval in Wanneperveen. Ook hadden de Duitsers bij het betrappen van verzetsmensen kleding van hem en zijn broer Thijs gevonden waarin de naam Rijkmans was genaaid. Op 7 oktober 1943 werd Jan Daniël Rijkmans met een smoesje naar het Gemeentelijk Arbeidsbureau gelokt, waar hij werd vastgenomen en vandaar naar het Scholtenhuis in Groningen gebracht. Later werd Jan Rijkmans - evenals de op 2 augustus 1943 in Zwolle door de SD gearresteerde Hendrik Drogd - overgebracht naar het Oranjehotel in Scheveningen. Daar werd het tweetal met zes anderen, onder wie Gerard Jansen en Fokke Jagersma uit Meppel, op 13 april 1944 bij het Polizeistandgericht in Den Haag ter dood veroordeeld en al de volgende dag op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd.'

'In die periode verblijven Lucas Wuite en zijn vrouw een weekend bij haar ouders in Schoonebeek. Daar lezen zij in de Friesche Courant van 15 april een uitgebreid verslag van de aanslagen en sabotagedaden van een achttal "terroristen" die de vorige dag zijn gefusilleerd. De schrik slaat hun om het hart als ze daarbij ook de namen lezen van Jan Rijkmans en Hendrik Drogd, die als overvallers van het gemeentehuis in Wanneperveen worden genoemd. Zij zijn zeer geraakt door dit tragische verhaal, maar ze beseffen ook dat zijzelf nu ernstig gevaar lopen. Maar gelukkig blijft het rustig om hen heen. Kennelijk hebben de gefusilleerde verzetsstrijders bij de verhoren de naam Wuite niet genoemd, of althans niet toegegeven dat hij had meegewerkt aan de overval in Wanneperveen.'

Overval op drukkerij Hoitsema

Behalve dat Klaas op 1 februari 1944 nog deelnam aan een overval op het distributiekantoor van Zuidbroek, nam hij misschien op 17 mei 1944 ook nog deel aan een gecombineerde actie van verschillende KP-ploegen op Drukkerij Hoitsema. Het bedrijf werkte sinds de herfst van 1943 voor de Haarlemse drukkerij Enschede, de officiële landsdrukkerij, en er werden ook bij Hoitsema bonkaarten gedrukt. Ondanks de zeer strenge bewaking en voorzorgsmaatregelen slaagde de actie en leverde die ongeveer 130.000 distributiebonkaarten op.

Samen bij de familie Molog

Al is dat niet meer met zekerheid vast te stellen, aangenomen mag worden dat juist in deze periode Klaas en zijn verloofde samen bij Dirk en Harmke Molog en hun kinderen in hun woning aan de Oude Laan 8b in Zuidbroek onderdoken. Na twee weken nam Klaas afscheid van zijn verloofde en de familie Molog. Waar Klaas toen naar toeging, is niet meer precies te achterhalen, maar uiterlijk op 23 mei logeerde hij in ieder geval bij Henk Veldhuis in Slochteren.¹⁰ Griet zou tot aan de bevrijding bij de familie Molog ondergedoken blijven en werd daar door familie en vrienden over Klaas ingelicht.¹¹

Een en ander valt af te leiden uit de onderstaande brief. Op bijlage 1 staat in de volledige tekst van de brief die Klaas aan zijn familie schrijft dat het met Griet goed gaat en zij de familie ook zal schrijven.

Op 19 mei 1944 - slechts vier dagen voor zijn arrestatie - schreef Klaas een brief aan zijn familie. Alle brieven van Klaas maken duidelijk hoe verantwoordelijk hij zich voelt en hoe zorgzaam hij is.¹² In deze brief, vier dagen voor zijn arrestatie, gaat hij in op de ziekte van zijn vader, die hem pas ter ore kwam toen zijn vader aan de beterende hand was. Ook informeert hij naar het wel en wee van zijn moeder en andere familieleden. Hij verwacht dat de Engelsen weldra komen en dat Nederland aan het eind van het jaar bevrijd zal zijn. En dat dan acties als van de Landwacht voorbij zullen zijn. Hij laat weten dat het met Griet goed gaat en dat ook mevrouw Dicki Timersma zich na de dood van haar man goed houdt. De toon van de brief is opgewekt en positief. Klaas wenst tot besluit zijn familie een spoedig weerzien toe in vrede en vrijheid, leven en gezondheid. (1)

¹⁰ Wanneer precies is niet duidelijk, maar Klaas zat ook nog ondergedoken bij de familie Boerema in Warfhuizen. Een frapant detail is wel, dat tegelijkertijd in de woning van Jannie en Gappie Boerema een Duitse soldaat was ingekwartierd. Daarover is verder niets bekend. Familie Jan Boerema.

¹¹ Aldus de heer A.F.J. Woltjer en Dirk Molog, maart 2010

¹² De cijfers duiden op de nummers van de bijlagen waarin de brieven staan te lezen.

De arrestatie van Klaas Roelof Woltjer

Terwijl hij beseftte gepakt, gemarteld en gedood te kunnen worden, hield Klaas Roelof Woltjer zonder reserve vast aan zijn woord, eer en geweten en ging hij stug door met zijn verzetswerk. Uiteindelijk werd dit hem toch fataal. *'Ten gevolge van enige arrestaties in Winschoten kreeg de SD een draad te pakken, waardoor zij erin slaagden de gebroeders Westland op te sporen. Toen op 22 mei 1944 een opgepakte onderduiker doorsloeg, was het nog een kwestie van tijd. Klaas sliep in de nacht van 22 op 23 mei 1944 bij Henk Veldhuis en was van plan om 's morgens vroeg om 4 uur terug te gaan naar Zuidbroek. Hij sliep echter door de wekker heen. Om vijf uur werd hij wakker geschreeuwd door de SD en werd Klaas samen met Henk Veldhuis, en de twee broers Westland gearresteerd. Nadat Klaas hem eerst zijn valse persoonsbewijs toonde, antwoordde hij op de vraag van Robert Lehnhoff wie hij nu werkelijk was: "Ik ben Woltjer".¹³*

Deze gebeurtenis was voor het verzet in Slochteren de nekslag. De overige KP-ers moesten hals over kop onderduiken en eind mei was de groep Slochteren geheel van het toneel verdwenen. Bij zijn arrestatie werd onder het hoofdkussen van Klaas het wapen gevonden dat hij en enkele andere KP'ers in beslag namen bij een Oostfrontstrijder in diens woning in Zuidbroek op 29 april 1944.'

Klaas, over wiens arrestatie zijn zus Roelie de familie van Iet inlichtte, werd volgens de schriftelijke verklaring van zijn broer A.F.J. Woltjer en de administratie van het Huis van Bewaring, daar op 23 mei ingeschreven.¹⁴ Aanvankelijk werden de politieke gevangenen uit het Huis van Bewaring opgehaald, meestal door de Grüne Polizei, om in het gebouw van de SD, het Scholtenhuis, te worden verhoord. Later in 1944 kwam de SD ook in het Huis van Bewaring verhoren. Dat gebeurde in de verhoorkamer naast de woning van de Commies ter Directie bij de Strafgevangenis alsmede het Huis van Bewaring te Groningen, de heer C. Stavenuiter, die deze functie kreeg per 1940. De verhoren vonden plaats in het Scholtenhuis (het statige pand, dat eind negentiende eeuw door de Groningse familie W.A. Scholten werd gebouwd en bewoond) en dat door de bezetter in gebruik was genomen als hoofdkwartier van de drie noordelijke provincies van de Sicherheitsdienst. Hier werden honderden verzetsstrijders gevangen genomen, verhoord, beestachtig behandeld en gemarteld, waarna velen op verschillende afgelegen plekken werden gefusilleerd. De wrede SD'er Robert Lehnhoff spande hierbij de kroon en werd het monster van het Scholtenhuis genoemd. Gevangenen die hun eerste verhoor of verhoren achter de rug hadden, werden naar het Huis van Bewaring aan de Hereweg overgebracht. Velen waren ernstig mishandeld. Ze werden dan opgevangen, verzorgd en verpleegd door o.a. administrateur Kees van Muylwijk en bewakers, waarvan er geen één ooit verraad heeft gepleegd. Indien nodig waarschuwde Van Muylwijk een arts. Wanneer de SD haar taak had afgerond, werden de meeste gevangenen op transport gesteld naar kampen in Nederland en Duitsland. Bij de bevrijding van Groningen werd het gebouw - dat in de volksmond het voorportaal van de hel werd genoemd - hevig beschoten, in brand gestoken en volledig verwoest.

Haar vrienden vertelden Griet van zijn arrestatie en hielden haar steeds op de hoogte. Zo hoorde Griet alles uit de eerste hand. Ze vertelden haar dat ze Klaas wel uit het Huis van Bewaring zouden halen. 'Heb maar vertrouwen, we halen hem er wel uit.' In het begin had Griet daarom nog hoop dat ze Klaas zouden bevrijden. Eerder waren er wel bevrijdingsacties, maar toen de bewaking sterk werd opgevoerd, was een bevrijdingsactie niet meer mogelijk.¹⁵ Nog binnen een week na zijn arrestatie schreef Woltjer op Eerste Pinksterdag, 28 mei 1944, vanuit het Groningse Huis van Bewaring aan de Hereweg een brief aan zijn familie en verloofde.

Hij beseft dat het geluk hem verlaten heeft en verwacht niet dat dit verandert. De verhoren, waarbij hij zeer correct is behandeld, zijn afgelopen. Het is voor hem een troost dat hij een brief mag schrijven en zo nog even contact mag hebben met zijn thuis en zijn verloofde. Klaas rekent erop dat binnenkort zijn leven is afgelopen. Hij vraagt Griet om na zijn dood niet bedroefd te zijn en troost te vinden met de gedachte dat hij het beste gewild heeft. Aan de anderen vraagt hij om Griet tot steun te zijn. Hij kan nog niet berusten in zijn dood en hij hoopt en bidt dat God hem en zijn geliefden kracht zal geven. Hij weet niet hoe lang het allemaal zal gaan duren en hij hoopt nog eens te kunnen schrijven. Omdat het in zijn cel zo koud is, vraagt hij hun om warm ondergoed en een pyjama te sturen. Ook vraagt hij om voor Griet een afdruk van een foto van hemzelf te

¹³ Volgens zijn eigen schrijven in de brief aan zijn familie vanuit het Groningse Huis van Bewaring. (brief 3)

¹⁴ Volgens het kasboek van het Huis van Bewaring werd Klaas Roelof Woltjer op 23 mei binnengebracht en op 16 juni op 'transport' gezet. Over de verslagen van de verhoren waarin hij is blootgesteld op het Scholtenhuis heeft de Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen evenals het NIOD geen gegevens. Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen.

¹⁵ In gesprek met Alice Strootman.

laten maken.

Tegenover Griet benadrukt hij dat hij zich heel goed bewust is van haar gevoelens, hoe ellendig zij zich zal voelen, maar herinnert haar ook aan hun gelukkige momenten en vraagt haar dat voor ogen te blijven houden. Hij vertelt Griet dat hij twee fotootjes van haar in zijn cel heeft en dat deze erg waardevol voor hem zijn. Tenslotte neemt hij afscheid van zijn familie en van zijn verloofde en wenst hun alle goeds. (2)

Nadat Robert Lehnhoff was gearresteerd, werd hij o.a. verhoord door de POD-rechercheur Alidus Anne Jannes Mulder. Lehnhoff, die walgde van een laffe houding, vertelde aan Mulder, dat hij juist daarom heel veel respect had voor Klaas die zonder dralen en draaien en met een rechte rug 'Ja' antwoordde op de vraag van Lehnhoff "hast du das getan?" Volgens Mulder, is het niet alleen aannemelijk dat Klaas uitsluitend in het Huis van Bewaring is verhoord, maar ook, dat hij niet is mishandeld of anderszins gedwongen werd aan zaken toe te geven.¹⁶

Vanuit het Huis van Bewaring schreef Klaas op zondag 11 juni een tweede brief aan zijn familie. '[...] Weer is het Zondagmorgen en we zijn juist naar de kerk geweest.' (Omdat het Huis van Bewaring niet beschikte over een gebedsruimte en de strafgevangenis op hetzelfde terrein stond, werden daar iedere zondag protestantse diensten gehouden en één keer per maand een katholieke).

We zitten met drie man in één cel. Bij mij zit een Jacob Woltjer uit Winschoten. Heer Lehnhoff, de Duitse politie-officier die mij gevangen genomen en verhoord heeft, wilde zijn gevoel voor "humor" doen blijken door twee Woltjers bij elkaar in te sluiten. Overmorgen zitten we hier al drie weken. De tijd vliegt zelfs in de benauwenis snel om.¹⁷

In de gevangenis is de invasie inmiddels ook bekend. Er heerst hoogspanning, de wacht is versterkt. De kans op een geslaagde bevrijdingsactie is een stuk kleiner geworden. Klaas geeft zijn interpretatie van de gebeurtenissen op de dag van zijn arrestatie en hoe het ook hem heeft verbaasd dat hij zich niet meer verdedigd heeft. Bij de verhoren was hij zich er terdege van bewust welke feiten de Duitsers bekend waren. En dat hij brieven en allerlei informatie op zak had, die voor anderen belastend konden zijn. Hij geeft aan dat hij zich in de week dat de verhoren duurden, steeds door God geleid voelde. In de brief vraagt hij enkele mensen te waarschuwen die gevaar lopen, maar geeft ook aan niet te verwachten dat hij aan verdere verhoren zal worden onderworpen. Hij is zich er goed van bewust dat zijn vooruitzichten ongunstig zijn. Het hindert hem door bewakers gewantwoord te worden. Hij doet wat suggesties om een bevrijdingsactie te ondernemen, wat hij als een laatste kans beschouwt, door wapens naar binnen te smokkelen, maar waarschuwt ook voor de gevaren die eraan kleven.

Uit de volgende alinea blijkt dat hij zich er heel goed van bewust is dat het de laatste keer kan zijn dat hij zijn familie schrijft. Hij richt opnieuw woorden van afscheid en troost tot zijn ouders en familieleden, en vervolgens groet hij de families Van Kalker, Timersma en Bril. Tenslotte wendt hij zich tot Griet met een groet en troostrijke woorden, waaruit heel erg zijn godsvertrouwen spreekt, maar toch ook het sprankje hoop dat hij heeft op een weerzien; nu of later. Hij vraagt haar zijn familieleden een aandenken te geven uit zijn eigendommen.(3)

Een brief als deze - waarin namen van verzetsmensen worden genoemd - kan niet via het officiële Duitse kanaal naar buiten gebracht zijn. Die moet naar buiten gesmokkeld zijn door aan het verzet getrouwe medewerkers van het Huis van Bewaring, zoals de administrateurs Beent en Kees van Muylwijk.

¹⁶ Bron: telefonische gesprekken met de heer A.A.J. Mulder in maart 2010. Nadat Lehnhoff in mei 1949 door de Groningse kamer van het Bijzonder Gerechtshof van Leeuwarden ter dood werd veroordeeld, waartegen hij tevergeefs in cassatie ging, werd hij op 24 juli 1950 geëxecuteerd op het kazerneterrein aan de Hereweg in Groningen. AD A.J. Mulder daarover: 'Dat researchewerk ging je niet in de koude kleren zitten. Enerzijds hoorde je de meest onmenselijke dingen, bijvoorbeeld over de verhoormethoden en martelingen in het Scholtenhuis en het Huis van Bewaring, anderszijds voerde je menselijke gesprekken met hen. Weliswaar over de tijd waarin ze beesten waren. Je raakte in zekere zin emotioneel betrokken bij hen. Je ervoer dat ook zij mensen waren. Mensen die in koelen bloede jouw landgenoten hadden gemarteld en vermoord. Dat kun je eigenlijk niet verwerken. Lehnhoff kreeg de doodstraf, die op 24 juli 1950 werd uitgevoerd. Ik weet nog dat het me raakte toen ik op de bewuste dag in de poort van het Huis van Bewaring stond en Robert Lehnhoff temidden van een groepje begeleiders zag komen aanlopen en hem nakeek, terwijl hij 'Schweinhunde' schreeuwde tegen de aanwezige functionarissen, die zich in zijn ogen hadden voorgedaan als vrienden die hem begrepen. Even later werd hij op een afgesloten gedeelte van het tegenoverliggende kazerneterrein gefusilleerd en daarna anoniem begraven op het R.K. Kerkhof in Groningen. Ik ben het nooit vergeten.'

¹⁷ 'Overmorgen' is gerekend vanuit 23 mei, de dag van de arrestatie, 13 juni, dus de in deze brief genoemde zondag is 11 juni.

Kees van Muylwijk (1892-1966) leerde niet alleen verzetsmensen kennen binnen het Huis van Bewaring, maar ook daarbuiten. Hij hoorde geregeld van gevangenen dat zij het verhoor niet goed hadden doorstaan en bepaalde namen hadden genoemd. Op hun verzoek zorgde Van Muylwijk er dan voor dat die mensen zo snel mogelijk bericht kregen. Doorslaan was heel begrijpelijk. De Duitsers gebruikten onmenselijke verhoormethoden, zeer geraffineerd en vaak uiterst gewelddadig.' Overigens nam de SD per november 1944 de controle van het Huis van Bewaring over en werd de gehele bewaking vervangen door Duitsers.

Kamp Amersfoort

Op 16 juni 1944 werd Woltjer in Groningen op transport gesteld en naar Kamp Amersfoort (per 17-04-1943 'Erweitertes Polizeigefängnis' genoemd) overgebracht. Klaas werd als politieke gevangene in een binnencommando geplaatst. Hij mocht in geen geval in een buitencommando te werk gesteld worden en absoluut niet buiten het kamp komen. Deze strikte order van kampcommandant Berg werd in het geval van Klaas Woltjer echter genegeerd door kampoudste Frans van Laar, toen deze hem bewust in een buitencommando plaatste om, eenmaal buiten het kamp, bij gelegenheid een vlucht poging te wagen. Klaas moet volgens medegevangene Joep Schols een paar dagen voordat hij op 19 juli naar Vught zou worden overgebracht, op weg naar of terugkomende van de Amersfoortse Machine en Apparaten Fabriek (AMAF) aan de Brabantsestraat geprobeerd hebben te vluchten. Helaas mislukte deze ontsnappingspoging jammerlijk. Of er andere gevangenen bij waren toen Klaas werd neergeschoten, is niet bekend. In getuigenverklaringen lees je daar niets over. Volgens de eveneens gevangen dominee H.O. Molenaar gebeurde dit slechts één dag voordat hij gefusilleerd zou worden. De diverse getuigenverslagen samenvattend: op de Koningin Sophialaan in Amersfoort werd Klaas door de SS'er, *Unterscharführer* Heinrich Anton Döhmen, een sergeant/wachtmeester in de schouder geschoten, waarop arrestatie volgt.¹⁸

Dezelfde Döhmen, die vanaf de zomer van 1943 tot ongeveer september 1944 regelmatig als commandant een circa 120 man tellende ploeg gevangenen naar en van de AMAF begeleidde, schoot Klaas van dichtbij nogmaals aan en trof hem ditmaal in de rug.¹⁹ Zwaar gewond wordt Woltjer op een door een paard getrokken kar teruggebracht naar het kamp, waar hij als afschrikwekkend voorbeeld op de appèlplaats wordt gelegd. Door het ruwe vervoer en de onmenselijke behandeling moet Klaas ontzettend veel pijn hebben geleden. Door het schot in zijn rug raakt zijn onderlichaam totaal verlamd.

Het NIOD kon geen informatie vinden, waaruit blijkt waar en wanneer Klaas precies is neergeschoten, noch welke duidelijk maakt of er sprake was van een Duitse intentie tot fusillieren. De Dienststagebücher gaan niet verder dan eind maart 1944 en van de hospitaaladministratie van na oktober 1942 is niets bewaard gebleven. Overigens staat niet vast dat Woltjer zijn vlucht poging bij een tewerkstelling buiten het kamp zou hebben ondernomen; althans volgens een naoorlogse verklaring van getuige Haan zou Woltjer bij aankomst in kamp Amersfoort hebben proberen te ontvluchten. (17)

In Kamp Amersfoort wordt Klaas verzorgd door de eveneens in het kamp opgesloten internist dr. Bernardus Jos Quirinus van Tilburg en hoewel daarover niets gedocumenteerd is, praktisch zeker ook door de KNO-arts, dr W.G. Kooistra. Over de internist dr B.J.Q. van Tilburg schreef de in 1962 overleden huisarts drs W.F.K. Gouwe dat de internist zelf driekwart jaar in de concentratiekampen Vught en Amersfoort doorbracht. In Het Vaderland van 17 februari 1956 staat in een artikel over dr Van Tilburg te lezen, dat hij na zijn gevangenschap in het Oranjehotel van september 1943 tot juli 1944 belandde in de kampen Amersfoort en Vught. In het laatste kamp fungeerde hij als een soort van directeur-arts. Zoveel mogelijk trachtte hij het wegzenden van landgenoten tegen te houden met alle middelen, die hem ten dienste stonden. Zijn eigen arrestatie was het gevolg geweest van medewerking aan het verbergen van Joodse families. Ook na de oorlog heeft de bij zijn patiënten zeer geliefde dr. Van Tilburg nog korte tijd in Vught vertoefd, ditmaal niet als gevangene, maar als vertegenwoordiger van het Rode Kruis. Ook Cor Wilkes getuigde van de hulp die de arts aan Klaas Woltjer verleende (11). Aan de heer P. Cnossen – destijds wachtmeester der marechaussee in Slochteren en ondermeer KP-leider in de provincie Groningen – schreef dr Van Tilburg zelf een brief over zijn bevindingen met Klaas Roelof Woltjer (14).

Over wanneer en van wie zij hoorde dat Klaas in Kamp Amersfoort was, heeft Griet nooit uitgebreid verteld. Daarover bleef ze altijd vaag. Zeker is wel, dat Griet al in de oorlog wist dat Klaas was neergeschoten. Ook van de wijze waarop dat gebeurde, eerst in z'n arm en toen in z'n rug. Griet, die zich steeds geprobeerd heeft flink te houden, vertelde later dat ze wist dat Klaas probeerde te vluchten en toen in zijn rug geschoten werd. Haar

¹⁸ Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen.

¹⁹ Heinrich Anton Döhmen Kamp-SS'er Döhmen, bijgenaamd "De Rijnschipper". Heinrich Anton Dohmen was in de zomer van 1942 in Kamp Amersfoort gekomen. Zijn bijnaam was "De Rijnschipper". Net zoals in de eerste periode bleef hij zich in de tweede periode tegenover gevangenen misdragen. Döhmen werd veroordeeld tot 17 jaar gevangenisstraf, één jaar werd hem in 1950 kwijtgescholden. Bron: www.kampamersfoort.nl

vrienden hielden haar van alles op de hoogte.²⁰ Zowel vanuit Kamp Amersfoort als Kamp Vught moet er een contactpersoon geweest zijn, die de berichtgeving aan het verzet en Griet mogelijk heeft gemaakt.

Tegenover Arie Otto van Bruggen, agent van politie-rechercheur te Breda, verklaart Johannes Hendrik Schols op woensdag 11 december 1946: [...] Gedurende de eerste maanden van 1944 (wanneer precies herinner ik mij niet) kwamen in het kamp te Amersfoort naar ik meen vijf jonge mannen, afkomstig uit de provincie Groningen. Het is mogelijk dat het zes mannen waren, doch ik meende dat het er maar vijf waren. Daarbij was een zekere Klaas Woltjer. In het kamp was algemeen bekend dat die personen terzake politieke activiteit aangehouden waren en in het kamp was het bekend dat volgens orders van den Kampcommandant politieke gevangenen niet in een zogenaamd buitencommando geplaatst mochten worden. Ook de kampoude Van der Laar wist zulks. Daar het bekend was onder de gevangenen, dat die jonge mannen uit de provincie Groningen waarschijnlijk gefusilleerd zouden worden, werd afgesproken dat Van der Laar hen niettegenstaande zulks van den Kampcommandant niet mocht, toch in een buitencommando zou plaatsen, opdat zij de gelegenheid zouden krijgen om te ontvluchten. Bedoelde mannen werden door Van der Laar in het Amafcommando geplaatst. Bedoeld commando werkte in een timmerfabriek te Amersfoort en op weg naar het werk of terugkomende van het werk is Klaas Woltjer ontvlucht. Ik heb zulks niet gezien, doch ik heb vernomen, dat Woltjer door de SS Unterscharführer Döhmen is neergeschoten. Döhmen was met de bewaking van voormeld commando belast. Woltjer is vervolgens met een wagen (met paard bespannen wagen) in het kamp gebracht. Toentertijd was kamparts in voormeld kamp een zekere dokter Klomp. Ik weet niet of hij geweigerd heeft Woltjer geneeskundig te behandelen. Ik weet evenmin of de kampcommandant Berg orders heeft gegeven om Woltjer maar te laten doodgaan, daar hij anders toch doodgeschoten zou worden. Woltjer is een paar dagen nadat hij neergeschoten was, per auto naar het ziekenhuis in het Kamp te Vught gebracht. (15)

Naar aanleiding van een op 25 november 1946 gedateerd schrijven om inlichtingen betreffende wijlen Klaas Roelof Woltjer enz. enz. van de Groningse verzetsleider P. Cnossen, Johan Modastraat 5 te Winschoten, getuigde op 30 januari 1946 de heer Abram Klaverstijn (geb. 03-04-1917 te Amsterdam) tegenover de Amersfoortse adjudant van politie Willem Goorhuis:

De heer Abram Klaverstijn getuigde op 30 januari 1946 desgevraagd tegenover de Amersfoortse adjudant van politie Willem Goorhuis van de gebeurtenissen op de middag dat Klaas werd neergeschoten door twee Duitsers. Klaverstijn had de schietpartij niet gezien, maar kwam op het lawaai af met zijn paard en wagen. In opdracht van de Duitsers bracht hij de zwaargewonde Klaas terug naar het kamp. Ook vertelden de Duitsers hem de toedracht ervan. Hij noemt ook de onverschillige reactie van Kotälla na aankomst op het kamp. (4)

Vanuit Kamp Amersfoort ontving zijn familie van hem een eerste, ongedateerde brief, die hij schreef nadat hij neergeschoten was en in de ziekenbarak lag. Afgaande op de verklaring van Joep Schols, moet Klaas in de tweede week van juli zijn neergeschoten. Hij zegt goed behandeld te worden door het verplegend personeel en dat de kans bestaat dat hij naar een ander ziekenhuis overgebracht wordt. Hij informeert naar het wel en wee van zijn familieleden en spreekt de hoop van een weerzien uit. Ook tot Griet richt hij enkele woorden, waarin optimisme en hoop doorklinken. De brief typeert Klaas, die altijd optimistisch wilde blijven.(5)

Eveneens vanuit kamp Amersfoort, schreef Klaas nog een tweede eveneens ongedateerde brief aan zijn familie. Daarin beschrijft hij het lichamelijke letsel dat hij heeft opgelopen: schotwonden en een verlamming van het onderlichaam. Hij is hoopvol wat een goede afloop betreft en ook dat er spoedig vrede zal zijn. Ook de dokter verwacht dat hij genezen zal. De Duitsers werken nog niet mee aan overbrenging naar het ziekenhuis van kamp Vught. Hij vraagt zijn familie hem ook eens te schrijven. Griet spreekt hij nog moed in en vraagt haar voor hem te bidden. (6)

In een brief d.d. 20-07-1944, aan Klaas z'n ouders - Rijksweg 65 B te Delfzijl (Gr) - schrijft de verpleger van een particuliere ziekenvervoerder, N.W. Oskam, Sumatrastraat 271 te Den Haag. Hij bericht hun dat op 19 juli Klaas per ambulance naar Vught is overgebracht en dat zij onderweg langdurig met elkaar gesproken hebben. Klaas gaf aan tot de slotsom te zijn gekomen dat hij zijn verzetswerk voor het vaderland heeft gedaan en dat hij ervan overtuigd was dat hij door God geleid werd, dat hij zich door God gesterkt voelde. Op

²⁰ In gesprek met Alice Strootman.

verzoek van Klaas laat hij de familie weten dat de verwondingen ernstig zijn, maar dat herstel niet uitgesloten is. Hij is lichamenlijk verzwakt, maar geestelijk ongebroken. Hij hoopt op genezing, maar ook op het einde van de oorlog en de vrijheid. Volgens de heer Oskam zijn de omstandigheden in het ziekenhuis van Vught beter dan in Amersfoort en wordt Klaas daar met de beste zorg omringd. Hij brengt de familie de groeten over van Klaas en wenst de familie sterkte en steun. (7)

Op een onbekende datum schreef Woltjer vanuit Kamp Vught aan zijn ouders, familie, schoonouders en aan Griet, dat hij blij is met de brieven die hij intussen ontvangen heeft en met de moed en het vertrouwen die daar uit spreken. Volgens de dokter mag hij erop vertrouwen dat de verlamming tijdelijk is en dat hij, met een goede verpleging, kan genezen. Hij hoopt dat de gebeden van zijn ouders voor een veilige terugkeer van Klaas, verhoord zullen worden. Griet schrijft hij begrip te hebben voor haar wanhoop. Hij schrijft over hun liefde voor elkaar en vraagt haar te bidden en te hopen op een hereniging. (8)

In Vught wordt hij nog enige tijd met veel zorg, zo blijkt uit zijn brieven, verzorgd. Door zijn sterke karakter en zijn vaste geloof blijft hij tot het laatst moedig. Hij overlijdt in kamp Vught op 27 juli 1944. Zijn lichaam wordt in dit kamp verast.

Kamp Vught

De verder onbekend gebleven Frank schrijft in augustus 1944 aan Heleen over de verwondingen en de lichamenlijke toestand van Klaas. Ook noemt hij zijn opgewektheid. Hij vermeldde dat Klaas overgebracht was naar het ziekenhuis in Vught, waar de medische zorg en mogelijkheden uitstekend waren. Wel wist hij dat de overlevingskansen klein waren. (9)

De zes jaar oudere zus van Dirk Molog jr, Jantien, schreef op 26 september 1944 een brief aan haar ouders en aan Dirk.²¹ Uit de brief blijkt dat zij vrijgekomen gevangenen uit kamp Vught gesproken hebben, o.a. de oppasser van Klaas. Van deze jongen hadden zij gehoord dat Klaas in juli was overleden. Iets wat zijn ouders misschien nog niet wisten. Hij zou hen bezoeken, mede om een boodschap van Klaas over te brengen, maar ook om hen te informeren over allerlei zaken. De briefschrijfster vraagt haar ouders en Dirk om Griet het slechte nieuws te vertellen, maar dit voorzichtig te doen. Zij schrijft ook over de strijd bij hen in de buurt, die geleverd wordt tussen Duitsers en Tommies, over beschietingen en over de angst bij mensen en dieren. Ook over de voedselvoorziening die stagneert, de post die onregelmatig bezorgd wordt, het slechte vervoer. (10)

Toen Griet hoorde dat Klaas niet meer leefde bad ze vaak dat ze niet meer wakker zou worden. Als ze door Wehe liep hield ze haar rug recht en probeerde flink te zijn. Een vrouw zei toen: Nou die lijdt er ook niet veel onder. Die opmerking raakte haar erg.²²

Over de laffe daad met de verschrikkelijke gevolgen daarvan, getuigen tegenover adjudant van politie Willem Goorhuis eveneens de volgende personen:

Johannes van de Kooy (geb. 16-12-1914 te Amersfoort) vertelde Willem Goorhuis op 30-01-1947 dat hij zich in de zomer van 1944, de juiste datum wist Van de Kooy zich niet te herinneren, in de loop van de middag op de Utrechtseweg in Amersfoort bevond. Ik hoorde schieten en zag een man vluchten door de tuinen in de omgeving van de Koningin Sophialaan. Op die laan liep hij in de armen van een Duitscher van de Kriegsmarine. Een tweede Duitscher kwam met zijn rijwiel en zij feliciteerden elkaar (dit bleek doordat zij elkaar een hand gaven en op de schouder klopten), omdat ze de gevangene terug hadden. Op dat ogenblik stond de gevangene bij hen en was blijkbaar niet gewond. Toen men mij zag, werd er een stengun op mij gericht. Ik sprong achter een dikke beuk en toen werd er op mij geschoten. Het schot kwam in de boom, waar ik achter stond, ter hoogte van mijn hoofd. Juist daarvoor had ik gezien dat een van de Duitsers de gevangene een duw gaf en hoorde ik zeggen dat hij hard moest lopen. Toen hij enige meters van hen verwijderd was, schoot een hunner hem van achteren neer met een stengun. Het slachtoffer viel voorover, draaide zich nog om en bleef kreunend voorover liggen. Later kwamen er meerdere gevangenen bij en zag ik dat hij op een paard bespannen wagen werd gelegd. De bestuurder van die wagen was Klaverstijn. Ook zag ik nog dat een dame de gewonde liet drinken. Ik blijf er bij, dat ik goed heb gezien, dat die gevangene eerst gewoon bij die twee

²¹ Aldus de familie Molog op 23 maart 2010. De familie Molog staat volledig achter de versie die A.F.J. Woltjer heeft goedgekeurd.

²² In gesprek met Alice Strootman.

Duitschers stond en daarna opzettelijk werd weggestuurd, hard moest lopen en dat hij toen door een hunner opzettelijk met een stengun is neergeschoten. Ook ik zal die twee Duitschers bij weerzien herkennen.

Henriëtte Wilhelmina Hettersch (05-05-1895 te Hoorn), echtgenote van Dr. de Vries, wonende te Amersfoort. Op een maandag in juni 1944, hoorde ik verschillende schoten vallen dicht bij mijn woning. Ook hoorde ik roepen: "Nog niet voor de ramen enz. ... anders wordt er geschoten". Ik keek toch uit raam en zag een man voorover, ongeveer midden voor ons erkerraam midden op de laan liggen. Hij riep om drinken, doch niemand mocht er bij. Ook heb ik twee gewapende Duitschers gezien, en dat zij elkaar de hand gaven en op elkaars de schouder klopten, blijkbaar over het door hen behaalde succes. Ondanks de bedreigingen van de Duitschers, nam mijn dochter een glas water, stapte brutaal naar hun toe en zei: "Die man roept om drinken en hij mag gerust een beetje water hebben. Ik heb toen gezien dat zij hem liet drinken. Daarna raakte de man bewusteloos en heeft men hem met paard en wagen laten vervoeren. Ik heb niet gezien dat men hem opzettelijk heeft neergeschoten.

Trudie Jacoba de Vries (geb. 23-10-1923 te Amersfoort), echtgenote van Drs Becking te Utrecht. Het verhoor van mw de Vries door Willem Goorhuis vond plaats in Utrecht op 31 januari 1947. Eenige dagen voor 2 juli 1944 was ik nog bij mijn ouders thuis in Amersfoort. Ik hoorde verschillende schoten en ik hoorde iemand kreunen. Ik zag midden voor ons huis, midden op den rijweg van de laan een man voorover op het wegdek liggen. Ik hoorde hem om drinken vragen. Op last van twee gewapende Duitschers mocht er niemand voor de ramen of buiten komen. Ik heb toen echter toch maar een glas water genomen en hem laten drinken. Al spoedig raakte het slachtoffer bewusteloos en men heeft hem toen met paard en wagen vervoerd. Ik heb niet gezien dat men hem neergeschoten heeft. Toen ik naar buiten keek, lag hij al op straat. Politieadjutant Willem Goorhuis sluit dit rapport af met zijn laatste opmerkingen: Een foto van mevrouw Becking gaat hierbij, benevens een foto van de laan en de plaats, waarop een actentasch ligt, heeft het slachtoffer gelegen, en de foto van perceel Koningin Sophialaan no. 4 te Amersfoort, voor welk huis (X) hij heeft gelegen. Van genoemde familie de Vries is de eenige zoon en broer, die student was en illegaal werker, in Februari 1945 met 50 anderen in Warnsveld door de Duitschers gefusilleerd als repressaille-maatregel voor een aanslag op twee Duitse officieren, zodat deze familie van een en ander nog zeer onder de indruk is en weinig over het voorgevallene spreekt.

Als alles zich heeft afgespeeld, zoals getuige Van de Kooy beweert gezien te hebben, lijkt het hier op een oorlogsmisdrijf. Men had het slachtoffer toen reeds gepakt, en er bestond geen enkele reden om hard te laten lopen en dan opzettelijk neer te schieten. Aan het Hoofdbureau van Politie te Amsterdam zetelt, voor zoover hier bekend, een afdeling onder den bekenden brigadier Jaap Knol, die dergelijke misdrijven speciaal uitzoekt. Mochten door mij nog getuigen gevonden worden, die belangrijke verklaringen af kunnen leggen, zoo zal ik hiervan bij rapport doen blijken. Ook aan het Roode Kruis te 's-Gravenhage zijn inlichtingen gevraagd; mochten die alsnog binnen komen, dan zal hiervan rapport worden opgemaakt.

Waarvan door mij op ambtseed is opgemaakt, getekend en gesloten, dit rapport te Amersfoort, 6 Februari 1947.

*De Adjudant van Politie (W. Goorhuis)
Aan den Heer Commissaris van Politie te Amersfoort.*

Over de gelegenheid die Frans van Laar aan Woltjer bood, de overplaatsing naar een buitencommando, om mogelijk te kunnen ontsnappen, verklaart C. Wilkes in een brief aan een onbekende op 26 oktober 1946:

Dat volgens kampoude Frans van Laar de kamparts Klomp, een NSB'er, Klaas medische zorg onthield en overplaatsing naar Vught tegenhield, met medeweten van kampcommandant Berg, die enkele keren opmerkte dat Klaas toch zou worden doodgeschoten, dus het geen zin had hem te verplegen. De internist dr Van Tilburg, een mede-gevangene, verpleegde Klaas Woltjer. Ook vermeldt Wilkes dat mede-gevangene Titus Hollen aan het sterfbed van Woltjer heeft gezeten en dat Titus Hollen later is overgebracht naar Neuengamme, waar hij bezweken is.

Wilkes noemt nog enkele namen van mensen die met de zaak Woltjer bekend waren. Ook zou Berg hem hebben verklaard dat hij niet debet was aan het uitstellen van operatief

ingrijpen bij Klaas Woltjer. (11)

In een tweede (ongedateerde) brief van C. Wilkes aan een onbekende op onbekende datum, Staat te lezen dat volgens kampcommandant Berg door Döhmen verteld was dat hij Woltjer had neergeschoten, maar niet de wijze waarop. Wilkes doet de suggestie mevrouw Van Overeem van het Nederlandse Rode Kruis als getuige te horen, evenals de Amersfoortse politie en getuigen op de plaats van de schietpartij. (12)

Naar aanleiding van het verzoek van 25 november 1946 van P. Cnossen uit Winschoten verhoorde adjudant Willem Goorhuis van de politie Amersfoort de arts dokter Klomp, die als keuringsarts aan Kamp Amersfoort verbonden was. Klomp, die zich Woltjer vaag herinnerde, noemde hem een illegale gevangene, wat opname in een verpleeginrichting bemoeilijkte. Na veel moeite wist hij Klaas overgebracht te krijgen naar Kamp Vught, waar dr Van Tilburg speciaal belast was met de zorg voor Klaas. (13)

De internist Bernardus Jos Quirinus van Tilburg (Gorinchem 27-12-1890 / 's-Gravenhage 20-11-1962), die Klaas Woltjer in Vught met veel zorg bijstond, schreef op 1 december 1946 aan de heer P. Cnossen dat hij zich Woltjer zeer goed herinnerde. Volgens Van Tilburg zou Woltjer ook bij snel operatief ingrijpen niet te redden zijn geweest, maar heeft hij door de gebrekkige situatie onnodig geleden. Hij bewonderde Klaas' moed. (14)

Naar aanleiding van een brief van de Burgemeester van de gemeente Sevenum, d.d. 29 November 1946, hoorde Arie Otto van Bruggen, agent van politie-rechercheur te Breda, en onbezoldigd Rijksveldwachter op woensdag 11 December 1946 Johannes Hendrikus Schols, korporaal-kok, geboren te Sevenum.

Op 13 december 1946 bracht de politie Breda verslag uit van het verhoor van J.H. Schols, die in 1944 plaatsvervangend kampouder was in Kamp Amersfoort. Hij kon zich de aankomst van Klaas en enkele andere Groningse mannen begin 1944 in het kamp herinneren. Het was algemeen bekend dat zij politiek actief waren geweest en dus niet in een buiten-commando geplaatst mochten worden. Kampouder Van Laar deed dit wel om hen een vluchtkans te bieden. Klaas heeft de kans om te vluchten aangegrepen en is daarbij door de S.S. er Döhmen, die belast was met de bewaking van het buitencommando, neergeschoten. Schols weet niet of dokter Klomp Woltjer medische zorg onthouden heeft en of Berg opdracht heeft gegeven hem te laten sterven. Schols had geruchten gehoord dat Klaas in Vught was overleden en daar vermoedelijk gecremeerd zou zijn. (15)

Nadat hij in 'De Zwerver' aantekeningen over Woltjer gelezen had, stuurde dominee H.O. Molenaar uit Halfweg op 5 mei 1947 een brief aan de familie Woltjer. Hij was na het schietincident enige tijd de geestelijk verzorger van Klaas en ze hadden een goed en persoonlijk contact.

Dominee Molenaar beschrijft de familie de gebeurtenissen en omstandigheden op de dag van de ontsnapping, de terugkeer in het kamp, de situatie in de ziekenzaal en het relaas van Klaas over de toedracht. Kortom, de hopeloze situatie waarin Klaas zich bevond. Tevens gaat hij in op de gebrekkige manier waarop de verwondingen van Klaas behandeld werden, een narcose toegediend werd en op de verlamming van zijn onderlichaam. In hun gesprekken kwam steeds naar voren dat Klaas het heel erg moeilijk had met zijn naderende dood, met het verdwenen toekomstbeeld, met het verdriet van zijn verloofde en andere geliefden, met het feit dat hij geen kinderen zou krijgen. Kotälla kwam meer dan eens in de ziekenzaal met een revolver in de hand en voegde Woltjer toe dat hij hem graag zou doden, maar dat dit helaas niet kon omdat hij onder bescherming van het Rode Kruis stond. Molenaar had diep respect voor de hoop en de moed die Klaas bleef houden, hoe hij elke dag uitkeek naar nieuwe berichten van de Engelse radio over de op handen zijnde bevrijding, hoe hij hem opbeurde als ook Molenaar een zwak moment had, hoe blij Klaas zei te zijn "nog aan 't einde van zijn leven 'n betrouwbare vriend bij zich te hebben". Het afscheid is beiden zwaar gevallen. (16)

Brievenmokkel uit Kamp Amersfoort

Na de arrestatie op 17 mei 1944 van de lokale leider van de Meppeler O.D.-afdeling, de kweekschoolleerling W.F. Jonkman, werden in de nacht van 24 op 25 mei 1944 nog eens 32 mannen, velen actief in het verzet, van bed gelicht en naar het politiebureau aan de Hagenstraat gebracht. Zeven van hen kwamen na dagen van verhoren weer vrij. De overigen, waaronder huisarts Otto C. Frentzen en KNO-arts W.G. Kooistra, werden naar Kamp Amersfoort overgebracht. Op vier mannen na, die nog in de zomer van 1944 vanuit Kamp Amersfoort werden

vrijgelaten, onder wie Frentzen en Kooistra, werden 21 mannen op 18 juli 1944 per trein naar Buchenwald overgebracht. Slechts vijf van hen - waaronder Cor Antonides - keerden terug in hun woonplaats.²³

Vanuit Kamp Amersfoort correspondeerde Otto Frentzen met zijn vrouw. Dat ging clandestien, wat mogelijk was omdat de vrouw van een bevriende studiegenoot van hem - Anna Cornelia Gerlach- Huijskens - in Amersfoort woonde en zij er met haar stiefvader, hoofdonderwijzer Jan Bijl van de toenmalige Vondelschool, voor zorgde dat er brieven en pakjes via een 'tussenpersoon' van en naar Frentzen werden gesmokkeld.²⁴

Zowel mevrouw Gerlach- Huijskens, als Jan Bijl gingen al vanaf 1941/42 geregeld lopend naar Kamp Amersfoort om brieven en pakjes af te geven of in ontvangst te nemen. Nooit samen. Geen van beiden heeft ooit willen vertellen via welke tussenpersoon dat gebeurde. Jan Bijl was vooral coördinator in het geheel. In de woning aan de Vondellaan waar Annie met haar echtgenoot inwoonde, werd in een aparte koffer een voorraad artikelen bijgehouden, waaruit b.v. shag kon worden meegenomen naar Kamp Amersfoort als daar brieven moesten worden bezorgd of opgehaald. De voorraad werd geregeld door verschillende mensen aangevuld. Nadat Niek Gerlach in 1942/1943 in Amersfoort was aanhouden, omdat hij moest gaan werken in Duitsland, dook hij eerst onder in Epe en daarna in Friesland en Brabant. In 1944 kwam hij terecht bij de huisarts Joor Bastiaan Verheij in Sprang Capelle. Toen Verheij voor cardioloog ging studeren, kon Gerlach zijn praktijk overnemen. Tijdens een bezoek aan haar man - het echtpaar huwde op 5 mei 1942 - beviel Annie te vroeg van haar tweede zoon en bleef toen met haar twee kinderen bij haar man in Brabant wonen. Jan Bijl bleef in Amersfoort gewoon doorgaan met het bezorgen en in ontvangst nemen van clandestiene brieven en pakjes.²⁵ Hoewel dat niet glashard bewezen is, is het heel goed mogelijk dat de familie van Klaas en hijzelf eveneens door de hulp van Annie en Jan Bijl geholpen werden met het uitwisselen van brieven. Op hen kan Griet gedoeld hebben, als zij later in haar leven zonder verdere uitleg aangaf, van alles op de hoogte te zijn gehouden. Tenslotte was Klaas ook verbonden aan het Meppeler verzet.

Hoe het verder ging

Griet, inmiddels Greet en door haar man liefdevol Greetje uit de polder genoemd, trouwde op 29 december 1948. Ze kreeg drie dochters, het huwelijk was heel goed. Net als Klaas en haar vader, was ook haar man een krachtige persoonlijkheid. Griet hield van krachtige mannen. De vrijheid in denken, die gold tussen haar en Klaas, was ook later in haar huwelijk heel belangrijk. Griet bewaarde in dozen onder het bed haar eigen spulletjes. Die koesterde ze. Haar man respecteerde dat en keek daar nooit naar. Uit respect voor hem heeft ze haar man nooit willen belasten met de pijn uit haar verleden. Hij wist ervan en respecteerde dat. Hij vond het gewoon geweldig wat zij gedaan had in de oorlog en was niet jaloers of rancuneus. Griet was goed en liefdevol voor haar kinderen en man, maar had een stukje voor haar zelf, waarvan ze zei: "gedachten zijn tolvrij".

Haar hele leven onderhield Griet contact met de familie Woltjer. Griet woonde nog in Wehe toen ze bericht kreeg van ene Roelof Zegering Hadders (1912-1991). Hij zat in het verzet in Emmen in de oorlog. In het noorden kende iedereen elkaar binnen het verzet. Omdat ze dreigde weg te kwijnen in haar eigen omgeving, zorgde de invloedrijke wethouder ervoor dat Griet in Emmen een baan kreeg als onderwijzeres aan de in het centrum gelegen Openbare School I. In die periode leerde ze Frits Strootman kennen, de man met wie ze later trouwde. Later verhuisde het gezin naar Barger-Oosterveld, waar ze beiden aan school stonden.

Toen ze ouder werd, was ze meer en meer boven te vinden. Ze had dozen vol met spulletjes en haar man zei wel dat ze altijd aan het hamsteren was, hij liet haar overigens gewoon haar gang gaan. Dit hamsteren kwam uit de oorlog voort, maar er was ook sprake van beginnende dementie. In de eerste tien jaar na de oorlog toonde ze haar dochters wel eens een foto van Klaas. Alice herinnert zich dat ze toen nog heel jong moet zijn geweest. Later deed ze dat niet meer. „Als je ernaar vroeg, aarzelde mama. Ook in huis waren geen foto's uit de oorlogsperiode te vinden. Ze had ze verstopt in genoemde dozen." Griet heeft wat Klaas aangaat, wel willen delen. Ze moet zich soms eenzaam hebben gevoeld met haar herinneringen uit die periode.

²³ Het drama van Buchenwald, SHIP - Stichting Historie in Perspectief, C. Antonides, Thijs Rinsema.

²⁴ In gesprek met G.J. Gerlach, zoon van Anna Cornelia Gerlach- Huijskens, de dochter uit het eerste huwelijk van mevrouw Antje Bijl-Miedema.

²⁵ Gesprekken met Gijsbert Jan Gerlach en Karel G. Frentzen. Het drama van Buchenwald, SHIP - Stichting Historie in Perspectief, C. Antonides, Thijs Rinsema.

Tot slot

Aan het einde van dit verhaal over Klaas Roelof Woltjer, past het niet zijn levensloop en die van Griet te vergelijken met die van doorsnee-leeftijdgenoten nu. Je mag hier en nu geen persoonlijke vergelijkingen treffen. De omstandigheden maken de mens en zijn keuzen. Levens die werden opgeofferd of minstens werden getekend. Vragen die nooit werden beantwoord en stiltes die niet echt werden begrepen. Zoals zo vaak gebeurde.

„Soms ontmoet je mensen bij wie je je meteen goed voelt en die je vertrouwt. Dan denk je wel eens met hem of haar zou ik een kraak kunnen plegen. Of de oorlog in gaan...

Bij even zovelen voel je dat anders, je vertrouwt ze niet echt. Want echte helden zijn er maar weinig als het erop aankomt. De meesten gaan overstap bij tegendruk. Ik vind het al belangrijk als iemand in staat blijkt te zijn om zijn rug recht te houden, voor zijn eigen waarheid durft uit te komen en niet meehuult met de wolven in het bos... Ik heb van mijn moeder meegekregen dat voor je weloverwogen mening staan en je rug recht houden – ook bij tegendruk – belangrijke waarden zijn. Misschien wel de belangrijkste in een wereld waar tegendruk in de vorm van geld het voor het zeggen lijkt te hebben.

Tijdens mijn studie psychologie aan de Universiteit van Utrecht leerde ik over de morele stadia van Kohlberg (1927-1987), een bekend Amerikaans psycholoog. Kohlberg onderzocht het morele denken van zijn proefpersonen aan de hand van morele dilemma's. *Innerlijk normbesef* staat in Kohlbergs optiek hoger genoteerd dan de normen die we als maatschappij met elkaar afspraken. Hoger dan wetgeving ook. Hij doelt daarmee op de grote eigen verantwoordelijkheid die we als mensen hebben bij de dilemma's en de te nemen beslissingen in ons leven. Sterk staan in de storm en bij druk van buitenaf is het allermoeilijkste voor een mens om te leren, maar ook het mooiste waartoe mensen in staat zijn. Het is bewonderenswaardig dat zo vele jonge mensen daartoe in 40-45 in staat bleken te zijn.

Alice Strootman (journalist en psycholoog).

BIJLAGEN BRIEVEN KLAAS

Bijlage 1

Vrijdagavond 19-5-1944

Lieve lui,
Eindelijk zullen jullie wel zeggen. 't Is ook al lang geleden he? We hebben anders wat in spanning gezeten toen Pa zo ziek was. Ze vertelden mij het nota bene pas toen het al weer aan de beterende hand was, waarover ik eerst wel wat gepiqueerd was. Ik ben blij dat het nu weer hard opknapt en ik hoop dat hij nu maar gauw weer helemaal beter is. Onze Jannie ziet er slecht uit volgens Gr. Dat wil daar ook niet best vind ik. J. en F. lijden beiden erg aan deze tijd. Wie lijdt er trouwens niet van? Hoe gaat het met moe ? Eet ze behoorlijk of moet ik eerst thuis komen. De Engelsers komen nog niet hard he? Toch verwacht ik ze binnenkort. Van 't jaar komen we er wel af, anders weet ik het niet meer. Vandaag is de Landwacht actief geweest. Ze hebben een inval gedaan op de zaadfabriek en daar een oliemolen en koolzaad, tarwe enz. in beslag genomen. Zo lang als het nog duurt hebben ze nog lef, maar 't is maar zeer tijdelijk. Komt het in orde met het examen Willem ? Zet de tanden nog maar eens even op elkaar. Nog wel gefeliciteerd allemaal met de verjaardag van Annie. 't Is lang geleden dat ik die gezien heb. 'k Hoop dat ik ze van 't zomer weer opzoeken kan. Met Gr. gaat het ook goed. Ze zal jullie ook schrijven maar vandaag kon ze het niet zo gauw voor elkaar boksen. Ze is aardig slanker geworden dit laatste jaar. Mevrouw Timersma houdt zich ook goed gelukkig. Ik hoop dat ik hen later helpen kan en voor Dicki een goede vriend zal kunnen zijn. 't Was een brave kerel met een hart van goud. Hoe is het met Arie en Martha? Jan doet nu zeker zijn best wel he? En Roelie en Marietje, daar hoef ik zeker niet naar te vragen, dat zullen nog wel net zulke bekvechters zijn als altijd. 't Wordt trouwens hoog tijd dat het verandert, want zulke kwaje wijven kun je niet makkelijk slijten en Pa en Moe zullen ze toch zeker ook niet altijd om zich heen willen hebben. Ik zou er tenminste hartelijk voor bedanken. Ik had niet gedacht dat Martha zo'n kei in het voetballen zou zijn, midvoor nog wel Wees maar zuinig op je schoenzolen! Nu lui, ik eindig hiermee eerst. Veel nieuws heb ik niet ondanks de sensationele tijden. 't Wachten is op de invasie, want ik ben zat en beu van die rotoorlog. Lui houd je allemaal taai en tot spoedig weerzien in vrede en vrijheid, leven en gezondheid.

Klaas

Bijlage 2

1ste Pinksterdag (28 mei) 1944

Lieve ouders, broers, zusters, schoonouders en vrienden. Lieve Griet.

Jullie zult zeer verrast zijn een brief van mij te ontvangen van deze plaats. Het geluk heeft me verlaten en nu wacht ik nog op het einde hiervan. En dat einde zal niet plezierig zijn. Ik ben hier nu bijna een week en mijn verhoor is afgelopen. Ik ben zeer correct behandeld en kreeg gisteren toestemming een brief te gaan schrijven. Het is een grote troost langs deze weg nog even contact met elkaar te mogen hebben al had ik het zo graag anders gewild.

Ik mis jullie zo, vooral mijn lieve Griet, die ik nog zo lang heb mogen zien. Lieverd, wanneer ik binnenkort mijn leven zal moeten laten, waarop ik wel reken, wees dan niet bedroefd, maar troost je met de gedachte dat ik het beste gewild heb, en sta dan vooral mijn lieve Griet bij, want haar offer is het grootst. Wij zijn samen ondanks alles, zo gelukkig geweest en wij verwachtten nog zoveel van het leven.

Het is erg hard dat te moeten offeren en ik kan er zelf ook nog niet in berusten. Dat God ons de kracht mag geven dit alles te dragen. Wanneer men zo aan elkaar gehecht is, als bij ons het geval is, dan is het afscheid wel erg moeilijk. Laat ik trouwens niet zwaarmoedig worden, want ik weet niet hoelang het nog zal duren en ik krijg dan wellicht toestemming nog eens te mogen schrijven.

Hoe is het met allen? Het zijn zo donkere Pinksterdagen, ondanks het stralende zomerweer. De lucht is zo schitterend blauw. Wij hebben net gelucht en heb ik de zon nog even gevoeld. In de cel is het trouwens erg koud. Daarom wil ik graag warm ondergoed hier hebben. Of jullie er een brief bij in mogen doen, weet ik niet, daarnaar

heb ik helaas niet gevraagd. Ook wil ik graag een warme pyjama hebben. Sturen jullie het zo snel mogelijk? Het raam van de cel is aan de noordzijde, zodoende krijgen we hier totaal geen zon naar binnen.

Dan nog iets. Maandag jl. had ik een grote foto van me willen laten maken voor Griet. Dat is niet gebeurd. Willen jullie nu van die grote foto van mij eentje laten afdrukken voor haar? Lieve Griet, ik kan me precies voorstellen hoe je je voelt, diep en diep ellendig. Kind, dat was ik ook en ben ik nog vaak. Voor mij zal het leed waarschijnlijk echter niet lang meer duren, terwijl jij, arme schat, daarmee heel je leven doormoet. Het geluk, dat wij gehad hebben, kan echter niemand ons afnemen, denk daaraan steeds lieverd.

Vergeet het verdriet dat ik je wel eens heb aangedaan, en behoud steeds de gedachte, dat niemand je meer kan liefhebben, dan ik je heb. Probeer te bidden en dat God je mag helpen, dat zware leed te dragen. Ik doe ook mijn best vrede te vinden in mijn lot en ik zal ook vrede vinden, al valt het me nu nog ontzettend zwaar en al verlang ik ook nog zo hevig naar de vrijheid en een vredige toekomst met jou.

Lieve vrouw, ik heb twee kleine fotootjes van je mogen behouden. Ze zijn al van oudere datum en ben je nog echt het wijsneusje van 18 jaar, dat vrolijk en vol verwachting de toekomst tegemoet holt. Soms doet het mij pijn te denken, dat ik die toekomst van leven heb gevuld en het nu reeds weer tot verleden heb gemaakt met binnenkort een grote lege plek erin. Maar toch doen die foto's mij inslapen, met een korte doch heerlijke droom van vrede en geluk. Ik ben bijna aan het einde en neem dus afscheid. Misschien horen jullie nog eens weer van mij. Zo niet, dan wordt jullie allen, al het goeds, wat maar te vinden is, toegewenst door jullie zoon, broer, zwager en man. Dag hoor, vader en moeder, allemaal. Help allen en wees lief voor mijn Griet. Dag lieve schat, K.R. Woltjer

Bijlage 3

Lieve Ouders, Broers, Zusters, Schoonouders, Zwagers, Neefjes enz.

Gelukkig ben ik nogmaals in de gelegenheid jullie te schrijven. Weer is het Zondagmorgen en we zijn juist naar de kerk geweest. We zitten met drie man in één cel. Bij mij zit een Jacob Woltjer uit Winschoten. Heer Lehnhoff, de Duitse politie-officier die mij gevangen genomen en verhoord heeft wilde zijn gevoel voor "humor" doen blijken door twee Woltjers bij elkaar in te sluiten. Overmorgen zitten we hier al drie weken. De tijd vliegt zelfs in de benauwenis snel om. Gisteravond heb ik schone kleren gekregen. We weten dat de invasie begonnen is. Dat er op het ogenblik hoogspanning heerst weten we ook, zelfs hier is dat te merken. De wacht is versterkt met politie en SS zegt dat de kans op bevrijding, waarop ik gehoopt had, kleiner is geworden. Jullie zullen misschien nog niet precies weten hoe ze me te pakken hebben gekregen. Mijn vrienden zullen verwonderd zijn dat ze niet gehoord hebben van verdediging van mijn kant. Dit laatste verbaast mij zelf soms ook, maar ik zal het jullie vertellen.

't Is alsof ik het heb voelen aankomen en op het moment dat de Duitsers mij wakker schreeuwden was ik in het geheel niet verbaasd. Wel voelde ik mij alle moed en tegenweer ontzinken. Mijn pistool heb ik nog dieper in het kussen weggedrukt in de hoop, dat het niet gevonden zou worden. Daarna ging het in de auto en weg, tot we echter na huiszoeking bij de Haan teruggingen en ik iemand met mijn pistool zag lopen. Het was dan toch gevonden. Ik werd uit de wagen gehaald en naar binnen gebracht. Daar stond een politieofficier die ik zeer goed kende en hij mij ook, hetgeen ik op zijn gezicht zag aftekenen.

Lehnhoff vroeg mij toen wie ik was, waarop ik zei: "Ik ben Woltjer". De heren deinsden achteruit toen ze het hoorden. Een gaf mij met de kolf van zijn machinepistool een por in de ribben, waarop ik tegen Lehnhoff zei dat ik graag netjes behandeld wilde worden. Vanaf dat moment ben ik dat dan ook. Op 't Scholtenhuis werd ik verder verhoord, hetgeen er eerst zeer duister voor mij en nog meer voor mijn goede vrienden uitzag, want ik had brieven en tekeningen in de zak. Bovendien wist ik vrij goed wat bekend was van mij bij de heren, waarop ik mijn verhaal deed. Het was echter, alsof God mij bij de hand nam en leidde. Een week lang werd ik alle dagen verhoord. Slechts moet ik resumerende dit zeggen: Kuiters moet voorzichtig zijn, verder Molenkamp Sr en Jr vooral. Griet moet onderdak blijven. Brandt wordt zeer zwaar gezocht. Het procesverbaal van mij besloeg dertien folio's en is door mij ondertekend, hetgeen hierop neerkomt dat mijn vooruitzichten niet erg gunstig meer zijn, doch dat de buitenwereld niet zwaar heeft te vrezen dat men mij zou leegpersen. Dit laatste kan natuurlijk nog altijd nog wel, maar me

dunkt dat het ergste gevaar omzeild is, niet door mij maar door Gods leidende hand. Zeer hard was het evenwel gewantrouwd te werden door de bewakers (gelukkig niet door alle) omdat ik "zo goed met de Duitsers opschieten ken." Nu weten ze gelukkig beter. Ik weet ook dat er geïnformeerd is naar de mogelijkheid om mij te bevrijden, maar dat dit is gestrand op de betreffende bewaker.

Het was toen zeer goed mogelijk en het zou een reuzen slag geweest zijn, want er zitten hier vele gevallen die het zwaar te verantwoorden zullen hebben en nog bestaat die mogelijkheid wel. Laat men van buiten een poging wagen in samenwerking met iemand van het personeel, die ik naar Piet zal verwijzen. Het lijkt mij wenselijk dat er enige wapens naar binnen gesmokkeld worden, opdat ik met nog enkelen van binnenuit de bewaking op de nek kan springen. Het is te doen, maar snel en toch na rijpe overweging. Ik riskeer alles graag, want het is misschien mijn laatste kans. Gebeurt er niets dan is het ook niet zo erg, want ik wil niet dat anderen voor mij het slachtoffer worden. De beste kansen zijn helaas voorbij.

En nu lieverds allemaal, ik houd op met dit algemene gedeelte. Ik zou nog veel en veel meer kunnen vertellen, maar dat gaat niet. Mijn vader is altijd mijn trots geweest daarom tot hem:

Ik hoop gehandeld te hebben zoals mijn vader dat gedaan zou hebben in zijn jonge jaren. Kom ik hiervan niet bij jullie terug, houd dan alleen een goede herinnering aan mij en treur niet. Wanneer dit het einde zal zijn, dan is het aan vredig einde vader.

Moeder, je bent nu sterker dan wie ook, dat weet ik veel te goed. Houd met je kracht de anderen in toom en troost jullie je allen met de gedachte dat datgene, waarvoor ik gastreden heb toch jullie deel zal zijn, maar ook mijn deel, Vrede. Broers, zusters, zwagers, schoonzuster, weest allen van harte gegroet, dat God jullie allen moge sterken zoals hij het mij gedaan heeft.

Groet al mijn vrienden van mij en dat zijn er zeer vele. Familie van Kalker, bij jullie ben ik in de kring opgenomen als een zoon. Nog alle dagen denk ik er aan, hoe goed het daar bij jullie altijd was.

Help mijn lieve Griet door deze tijd heen. Groet Harm van mij. Veel woorden heb ik niet voor hem, maar laat het dan een stevige handdruk zijn.

Willen jullie vooral ook de familie Timersma de groeten doen van mij. Ik hoop dat zij gelukkig zullen zijn en het verlies van Timersma met Gods hulp te dragen zal zijn. Groet ook de familie Brill en alle andere vrienden en bekenden.

Lest best komt mijn Griet. Veel heb ik nu niet meer te zeggen kind. We hebben elkaar altijd zo goed begrepen ondanks onze kibbelpartijen dat we weinig hoeven te zeggen. Kind, ik hoop en bid er voortdurend om dat ik levend hieruit mag komen en bij jou terugkeren, maar o, het lijkt zo ontzettend donker en de kansen lijken zoveel kleiner geworden.

Ik heb vanmorgen een preek gehoord, die me ontzettend veel goed gedaan heeft en weet je wat me ook voortdurend een troost is: de wetenschap dat jij voor mij of liever voor ons bidt. Lieve schat, ik kan je zo slecht missen, maar als ik je dan moet missen, wees dan verzekerd dat ik sterf in vol vertrouwen op God met vrede in het hart.

In dat geval blijf je alleen achter en is de sterke band tussen ons tijdelijk gebroken. Wees dan sterk wicht, ook dan kan het leven nog zo schoon zijn voor je. Geef dan al mijn familieleden enz. een aandenken uit mijn eigendommen en behoud jij de rest. Ik wil daar niet op doorgaan, zo lang er leven is, is er hoop. Ik heb zo duidelijk Gods Vaderhand gevoeld die mij geleidt, dat wat ook mijn deel zal zijn, ik zal rustig zijn. Jou heb ik voortdurend in mijn gedachten en er is nog een vleugje hoop je weer te zien.

Klaas

Bijlage 4

[...] dat hij in de zomer van 1944, de datum kan hij zich niet meer herinneren, 's middags omstreeks 16.00 of 17.00 uur met zijn paard en wagen van Van Gend & Loos nabij de Prins Frederiklaan verschillende schoten hoorde vallen. Klaverstijn reed verder die richting op en zag voor perceel Sophialaan nr 4 een man op straat liggen, die blijkbaar was aangeschoten en zeer ernstig gewond was. Er stonden twee Duitschers bij die mij opdroegen de gewonde man op mijn wagen te vervoeren naar concentratiekamp Laan 1914 te Amersfoort. Ik heb hieraan voldaan, het dekzeil dubbel gevouwen en het bewusteloze slachtoffer daarop gelegd en zo vervoerd naar het kamp. Ik vernam dat hij een gevangene was, die een poging had gedaan om te vluchten. Tevens vernam ik dat hij wel was ontkomen als hij niet toevallig in de nabijheid was gekomen van een gewapende Duitscher van de Kriegsmarine, die daar passeerde. Ik heb niet gezien dat men hem aanschoot. Toen wij in het kamp kwamen, zei Kotälla dat hij het niet erg vond. Bij

confrontatie zou ik de Duitschers herkennen.

Bijlage 5

Lieve Ouders, Br en Zusters, lieve Griet.

Ik mag een brief schrijven en maak van die gelegenheid graag gebruik. Hoe gaat het met jullie sinds mijn bericht uit Groningen? Ik hoop allen nog wel.

Met mij is er intussen weer heel wat gebeurd. 'k Heb poging tot ontvluchting gedaan en ben daarbij neergeschoten. Nu in ziekenbarak. Behandeling is hier goed en de verplegers zijn allen heel aardig voor mij. Het is niet onmogelijk dat ik naar een ziekenhuis overgebracht word, in Vught bijvoorbeeld.

Allereerst nog allen hartelijk gefeliciteerd met de verjaardag van onzen Willem. Het is wel een beetje laat, maar evengoed gemeend. Is Willem door zijn examen heen gekomen? Ik hoop van wel, want het wordt nu tijd. En met Jan, hoe staat het daar mee op school? Martha, die zal wel safe zijn, ik weet dat die altijd haar best doet. Maar mijn kleine Arie, hoe gaat het daarmee? Roelie en Marietje zullen nog wel dezelfde zijn gebleven, evenals Jacob. Jongens, blijf je ouders gehoorzaam en wees vooral in dezen tijd voorzichtig. Janny en Fokko gefeliciteerd met de verjaardag van jullie Koos.

Lieve Ouders, breng jullie de groeten over naar Annie en Leen en hoop en bid verder, dat we elkaar in gezondheid weer terug mogen ontvangen. Lieve Griet zoo lang er leven is, is er hoop. En in mij leeft sterk de hoop, weer bij je terug te keren. Laten we daar voor bidden.

Klaas.

Bijlage 6

Lieve Ouders, Br. en Z en liefste Griet!

Dit is het eerste bericht dat jullie rechtstreeks van mij krijgen, al kan ik het dan niet zelf schrijven. Oorzaak weten jullie waarschijnlijk wel. Hoe is het bij jullie thuis? Willem nog wel gefeliciteerd met je verjaardag. Gisteren heb ik de groeten nog gekregen van R.M.

Ik zou graag eens bericht van jullie ontvangen. Dat schijnt ook wel te kunnen. Hoe denken jullie over de toestand? Hij ziet er nu heel anders uit dan enige weken geleden; Zal mijn zaak waarschijnlijk niet behandeld worden voor ik genezen ben en dat word ik hier niet. Ik zou daarvoor naar een ziekenhuis moeten, b.v. Vught, maar de Duitsers werken nogal tegen, hoewel het Rode Kruis wel medewerking geeft. Ik heb een schot in de schouders en een pistoolschot in de rug. Door het laatste schot is mijn onderlichaam tijdelijk verlamd. De dokter heeft nog wel alle hoop dat dat genezen zal, zodat ik weer als het genezen heertje voor de dag zal komen. Het kan maanden duren alles met alles, tenzij de vrede een en ander bespoedigt.

Is Willem ook door zijn eindexamen gekomen? Griet is toch hoop ik altijd onder dak? Laten wij hopen en bidden lieverds dat we toch weer tot elkaar terug mogen keren in gezondheid en onder Gods leidende hand. Ook hier ondervind ik Gods steun, die mij alle dagen nog kracht geeft te dragen, wat ik dragen moet.

Griet, ik weet in wat voor stemming jij zijn zult. Je zult soms denken, mag ik God dit alles vragen? Kind, jij mag vragen wat je wilt hoor, jij vraagt nooit te veel. De lui waarmee ik in de ziekenbarak lig zijn allemaal even goed voor mij. De dokters en verplegers zijn reuze mensen, zodat ik, wat dat betreft, niets te klagen heb. Ik word op mijn wenken bediend.

Nu lieverds, hiermee eindig ik. Wees allen van harte gepakt door uw zoon en broer Klaas. Griet, hou je taai, waar ben je al die tijd geweest? Je hebt mij zo goed geholpen en nu je niet meer bij me kunt zijn reken ik er op dat je goed op je zelf past. Bid voor me lieve schat, dat doe ik ook. In onze gebeden zullen we elkaar ontmoeten.

Een stevige zoen van je verloofde

Bijlage 7

Zeer Geachte familie Woltjer,

Gisteren 19 Juli heb ik als verpleger van een particulier ziekenvervoer uw zoon Klaas Woltjer van het kamp Amersfoort naar het kamp Vught gebracht met een Ambulance auto. Zoals hij mij vertelde wisten zijn ouders alles wat er is voorgevallen. De reden

waarom hij in Amersfoort terecht kwam, en ook dat hij bij een poging tot ontvluchten twee schoten één in zijn bovenarm en een in de rug opgelopen heeft. Tijdens het transport dat door een Duitse militair begeleid werd, heb ik echter gelukkig ruim de gelegenheid gehad met hem te spreken. Allereerst verzocht hij mij u allen de hartelijke groeten van hem over te brengen, waaraan ik natuurlijk gaarne voldoe. Hij vertelde mij in 't kort z'n geschiedenis en kwam tot de volgende slotsom: Wat hij gedaan heeft, heeft hij voor het vaderland gedaan, dat staat bij hem voorop. Hij geloofde echter nu meer dan ooit, dat God hem al deze dingen deed toekomen, ook het gevangen nemen en het zitten in Amersfoort, de ontvluchting die niet gelukte. Hij vertelde mij zeer gesterkt te zijn doordat hij alles aan Hem over kon laten, vroeger kon hij dat niet, nu kan hij dat wel. Hij vroeg mij u de waarheid te vertellen: nu die is niet zo rooskleuring. De verwondingen zijn nogal vrij ernstig. Hij is ernstig ziek. Volgens de behandelend Geneesheer, kan het alles nog niet goed aflopen. De laatste kogel trof hem in de rug, waardoor er een verlamming van de beenen optrad. Volgens de behandelend Geneesheer, is dat zeer waarschijnlijk van tijdelijke aard. Ook de urinelozing en ontlasting is gedeeltelijk verlamd. Hij heeft regelmatig hoge temperatuur, wat hem lichamelijk nogal verzwakt, geestelijk is hij echter ongebroken. Een nobele zoon van Nederland is hij, zoo God het wil, blijft hij het. Een kerel om trots op te zijn. Volkomen rustig en kalm ziet hij alles onder oogen. Zijn hoop bestaat hierin, dat zoo hij genezen mag, de oorlog ten einde is, dan is hij weer vrij, maar dat hij genezen zal wil ik gaarne geloven, maar dan mag de oorlog nog wel enige maanden duren, eer hij weer zover hersteld is. Zou echter de genezing eerder zijn, dan de afloop van deze oorlog, dan kan hij nog zeggen, Uw Wil geschiedde. Zoo heb ik met uw zoon kunnen spreken en praten, dolgaarne voldoe ik aan zijn verzoek U dit langs deze weg mede te delen. Weet één ding heel zeker, dat het hoogste goed, wat de mensch deelachtig worden kan, uw zoon toebehoort, wat hem bij de vele fijne kracht en troost schenkt. De overbrenging van Amersfoort naar Vught beteekent geen verzwaring van straf, maar een verbetering. Daar in het kamp Vught de verpleging op een veel hogere plek staat dan in Amersfoort. Voorlopig krijgt hij een zeer goede verpleging, en de beste doktoren zullen geen ding onbeproefd laten hem te helpen. Operatiekamer alles is daar aanwezig. Een ding dat kunnen wij doen, bidden tot Hem, die in de nood een redder wil en kan zijn. Hopende u met deze letteren te mogen verblijden, 'k heb precies geschreven, zoals uw zoon mij vroeg te doen. Wees van uw zoon hartelijk gegroet. Ik wensch u veel sterkte en steun van Hem die het alleen geven kan. Met vriendelijke groet, N.W. Oskam
Sumatrastraat 271 – Den Haag

De officiële akte van overlijden vermeldt als doodsoorzaak: *Herz- und Kreislaufschwäche bei Sepsis.*

Bijlage 8

Lieve Ouders, Schoonouders, Broers en Zusters.

Ik ben in de gelegenheid jullie weer te schrijven en maak daarvan graag gebruik. Wat was ik blij met jullie brieven. Eerst kreeg ik die van F en J en R, later die van thuis en Griet. Ik ben blij dat jullie ook de moed er in houdt en met vertrouwen de toekomst tegemoet ziet. Ook kan ik begrijpen hoe wanhopig mijn Griet eerst was. Ik zou dat net zo zijn geweest. Maar niet getreurd lui! Het gaat in alle opzichten goed. Met de oorlog, met jullie en met mij. De dokter heeft mij verklaard, dat ik er stellig op mocht vertrouwen dat deze verlamming tijdelijk is, zodat, wanneer ik spoedig in een modern ziekenhuis, zoals te Groningen, mocht werden opgenomen, genezen zou.

Wat spijt het mij, dat Willen gezakt is. Enfin, doorzetten maar en volhouden. Ik kan natuurlijk niet ingaan op alle briefjes en liefheidjes van Zusters en broers en wens ze daarom allemaal sterkte en vertrouwen in God.

Lieve ouders, jullie wens ik in de eerste plaats dat je gebed, om uw zoon terug te krijgen, verhoord mag worden. Ook ik zelf zou zo graag weer bij jullie willen zijn. Maar we mogen geloof ik vertrouwen hebben dat God ons gebed zal verhoren. Menselijkerwijs gesproken wijzen veel dingen daarop. Hopelijk duurt deze tijd van afwachten en spanning niet te lang meer. Lieve ouders, weest in elk geval verzekerd van de liefde van uw oudste zoon.

Lieve Griet, ik kan volkomen de reactie van jou begrijpen, toen je hoorde wat er gebeurd was. Dat je later tot ander inzicht zou komen wist ik wel. Kind, laten we samen sterk blijven en bidden. Want hierom mogen we gerust vragen, dat we voor de toekomst

gezond en blij vereend mogen werden. Ik weet, hoe lief je mij hebt en jij weet, hoe lief ik jou heb. Wie zouden dan samen God vuriger kunner bidden om vervulling van onze wens. Lieve! Wees verder sterk, weet dat mijn hoop op God gevestigd is en dat ik sterk verwacht bij jou terug te keren. Ik ben op 19 juli naar Vught vertrokken!

Bijlage 9

Amsterdam, 14 augustus 1944.

Beste Heleen,

Het heeft helaas erg lang geduurd voor ik je wat naders kon mededelen over Woltjer. En nu zijn de berichten bovendien nog erg somber. Hij werd indertijd als dood in 't kamp gebracht. Hij werd echter weer bijgebracht en toen bleek, dat hij een schot door een der ruggewervels had en een schot in de rechter bovenarm. De toestand was zeer slecht. Zijn onderlichaam was volkomen verlamd. Ondanks dit was hij erg opgewekt en flink. Hij wordt zo goed mogelijk verpleegd.

Vanavond hoorde ik dat hij naar het ziekenhuis in Vught overgebracht is. Daar is de verzorging en de medische inrichting uitstekend. Eventueel operatief ingrijpen kan daar geschieden. Men ziet de toestand alleen nogal somber in en verwacht dat het binnenkort met hem zal aflopen. Dat is in zekere zin gelukkig, want hij zou toch verlamd blijven.

In ieder geval kan ik je verzekeren, dat er alle moeite en zorg aan hem besteed wordt en hij alle hulpmiddelen krijgt, die hij in de buitenwereld ook zou krijgen, zodat men zich daar geen verwijt van hoeft te maken.

Als ik meer van hem hoor, hoop ik dat het beter nieuws is. In ieder geval zal ik het je direct berichten.

Met Hart. Groet, Frank

Bijlage 10

26 - 9 - 1944

Lieve Ouders en Dirk

Ziezoo ik zal nog een brief schrijven, of ie over komt dat weten we niet, maar er zijn een hoop krijgsgevangenen uit Vught vrijgekomen, en zou hun misschien deze brief met iemand mee, want ze komen eerst hier allemaal naar toe. Hier bij ons is vanmiddag op stap geweest, eerst vanmorgen al en vanmiddag weer, om ook eens te infomeren naar Klaas, en wat wil het geval, eerst sprak ze iemand aan, die wist het niet, maar toen had ze er een te pakken en dat was zijn Klaas oppasser geweest.

Maar nou komt het ergste hoor, Klaas is voor 2 maand terug al overleden, heel kalm en heel rustig is hij heen gegaan. Klaas was nooit meer klaar gekomen, want ze hadden een long van hem geraakt. Dar krijgen de ouders zelfs geen bericht van hoor, dus dit is uit goede bron, die jongen zal ook nog wel bij Klaas zijn ouders komen, want hij had ook nog enige dingen te vertellen, die hij voor zijn dood gezegd had, maar hij had een reuze goede behandeling in die tijd gehad, dat hij daar ziek lag.

Dus Vader Moeder en Dirk, nou moeten jullie maar voorzichtig G. inlichten he, en dan maar sterkte met haar, ze moet er overheen, maar wat we hier niet horen, nou de jongens vrijgelaten worden, daar zullen we het later nog wel eens over hebben. Het is een hele verandering al in ons landje he, nou wij hebben Zondag een voorproefje gehad, maar ik hoop het niet weer mee te maken, onze kat wist het niet waar hij het zoeken moest en onze konijntjes zaten buiten te gieren, dus dan hoef ik niet meer te schrijven of de mensen bang waren.

Onze Wim durft 's avonds niet te slapen, als hij maar een Tommie hoort is het mis. De kleine kinderen zijn bang voor de Tommie's maar niet voor de Duitschers. Alle dagen hebben we hier wat hoor, dat ik wou maar dat er een eind was. Zitten jullie daar nog wel rustig? Onze kleine Henk is jarig geweest he, maar ik heb nog nooit een brief ontvangen, een van Hilli heb ik Dinsdag ontvangen en de 12^e had ze hem geloof ik al geschreven en nou gaat er heel geen post meer he. Ik heb het onze Jo veertien dagen terug ook nog geschreven, maar ook nog niets meer gehoord. Ze vliegen hier weer langs, nu heel bar. Zoopas waren ze weer erg aan het schieten, hier worden heel wat auto's beschoten die er van tusschen willen.

Ik hoop maar Vader en Moeder dat we het leven mogen houden, want zoo als Zondag

ook hoor, dan laat alles je koud als je maar in leven mag blijven. Zoo net weer een hoop machines, Henkie maar even binnen gezet, want je weet maar nooit wat ze uit willen kuren. Wat ook een toestand met brandstof he, nou we hadden nog geen kruimel ontvangen, stel je voor als ze niets krijgen. Het moet zo wel hoor er op of er onder geen avondappel, niets is er te krijgen, geen vervoer he, wat zijn wij dan gelukkig met onze aardappelen he, ze hadden ons er al vrij veel uitgekrabt. Wij hebben ze voor 14 dagen terug al uitgehaald. Wat is het gelukkig alle dagen nog fijn weer he.

Nou lieve Vader en Moeder en Dirk, van ons allen veel liefs en veel kusjes van de jongens en van mij en Henk. Verder de groeten aan Jan en Tijn, Frikko en Pie en verdere kennissen. Van Frikko hebben we nog nooit weer een brief ontvangen na zijn verjaardag. Daaaag, ook veel liefs voor Griet.

Jantien²⁶

Bijlage 11

[...] Tijdens zijn verblijf in de Amsterdamse gevangenis aan de Weteringschans, (die vandaag voor het laatst in eerste aanleg terecht staat voor het bijzonder Gerechtshof te Amsterdam inzake zijn gedragingen in het Kamp Amersfoort) verklaarde Van Laar, dat de NSB-arts dr. J.H. Klomp deze zaak heeft tegengewerkt, zodat Woltjer drie à vier weken opzettelijk onverzorgd, en zulks met medeweten van kampcommandant Berg, te Amersfoort heeft gelegen. Met onverzorgd bedoel ik, aldus C. Wilkes in zijn brief aan een onbekende, het niet onmiddellijk medisch ingrijpen van een arts. Als medegevangene verpleegde de arts en internist dr. B.J.Q. van Tilburg, wonende aan de Rijswijksestraat te Den Haag, Klaas Woltjer.

Kampcommandant Berg heeft zich volgens Van Laar meermalen laten ontvallen, dat Klaas toch zou worden doodgeschoten, met andere woorden, dat het geen nut had hem nog weer op te lappen.

Met Klaas is gelijk op transport gegaan Titus (Martinus Albertus Joseph) Hollen, bakker en oudste zoon van bakker Thijs Hollen te Leidschendam, die aan Wilkes vertelde dat hij bij Klaas aan diens sterfbed had gezeten. Hollen (1-4-1919) is, aldus Van Laar, eind September 1944 op transport gesteld naar Neuengamme waar hij op 5 februari 1945 bezweek. Verder was ook het geval van Klaas bekend aan de Generalstaatsanwalt, den SS Stürmbahnführer Erich Deppner. Verder zou misschien nog als getuige gehoord kunnen worden: Joop Schols, wonende te Sevenum N 70 (L), die onderoudste in Amersfoort was, plaatsvervanger van Van Laar.

Berg verklaarde mij, aldus Wilkes in zijn brief aan een onbekende, dat hij niet debet was aan het uitstellen van operatief ingrijpen bij Klaas Woltjer.

Bijlage 12

Döhme, aldus Berg, was geen vriend van mij en is in October 1944 naar het front vertrokken. Döhme heeft wel aan Berg gemeld het neerschieten van Klaas, maar niet de wijze waarop het had plaatsgevonden. Het is ook vrij zeker van belang dat Mevrouw Overeem als getuige gehoord wordt. Zij woont in Den Haag, haar man is arts, terwijl zij een hoge functie bekleedt bij het Nederlandse Rode Kruis. Zij heeft al het mogelijke gedaan om Klaas uit Amersfoort naar Vught te doen overplaatsen. Zij moet weten waar de schoen wringt. Verder kan de politie van Amersfoort wel de plaats aanwijzen, waar Döhme zijn lage streek volvoerde, nl. het in de rug schieten van een ongewapende vluchteling, die bovendien rustig stond te drinken. Ook daar kunnen getuigen worden gehoord, die Klaas water hebben laten drinken. Döhme bekleedde de rang van Unterscharführer.

Was getekend

C. Wilkes,
Vogelzang 52 te Drachten.

Bijlage 13

Jan Hendrik Klomp (geb. 20-01-1908 te Tjapoe N.P.I.) in 1944 als arts voor keuringen verbonden aan Kamp Amersfoort, herinnerde zich op 14 januari 1947 tijdens een verhoor door Willem Goorhuis, adjudant van politie te Amersfoort, dat Woltjer - die hij zich vaag herinnerde - door een schotwond in zijn rug gewond raakte. De wond was in feite dodelijk, omdat zijn ruggemerg was geraakt en hij van onderen helemaal verlamd was. Omdat hij een illegale gevangene was, bleek het heel moeilijk om hem in een behoorlijke verplegingsinrichting op te doen nemen. Na veel moeite lukte het de arts om Woltjer met

²⁶ De 6 jaar oudere zus van Dirk Molog jr

een luxe auto van het Rode Kruis uit Den Haag te doen overbrengen naar Kamp Vught. Dokter B.J. O. van Tilburg uit 's Gravenhage was in Vught een medegevangene van Woltjer en speciaal belast met zijn verpleging. Hij zal inlichtingen over Woltjer kunnen geven. Dr van Tilburg heeft zich schriftelijk met de familie van Woltjer in verbinding gesteld.

Bijlage 14

Den Haag, 1 december 1946

Geachte Heer Cnossen

Natuurlijk herinner ik mij Klaas Woltjer zeer goed: een voortreffelijk Nederlander die lichtend voorbeeld voor allen was door de wijze waarop hij zijn lot heeft gedragen na het drama van zijne ontvluchting. Voor zover ik weet is hij tweemaal door verschillende Duitschers aangeschoten: de eerste keer door den rechter bovenarm die gedeeltelijk werd verbrijzeld en daarna in een andere straat door een anderen Duitser door het lendenmerg waardoor hij totaal verlamd werd vanaf navel.

Ik geloof dus niet dat hij door een operatie te redden was geweest al was overbrenging naar een ziekenhuis die avond nodig omdat hij bij ons in het kamp niet de goede verpleging kon hebben. De jongens waren wel goed en wel maar geen vakmensen. Hij heeft daardoor dus meer geleden maar ik geloof niet dat de noodlottige afloop op te houden zou zijn geweest. Hij was totaal verlamd aan beide benen en liet alles lopen en daarbij kwam later een verlamming v/d blaas waardoor hij voortdurend moest gecatheteriseerd worden en dat gaf op den duur infectie.

Een actieve man met zoveel energie zou een dusdanig leven ook niet begeerd hebben. Hij was uiterst beheerst en dankbaar en zoals ik reeds schreef: een lichtend voorbeeld voor allen. Jammer dat zulke moedige figuren verdwenen zijn. We hebben ze in zulke tijden even broodnodig: ik hoop dat ik U hiermede van dienst ben geweest en ben anders graag tot meer uitvoerige inlichtingen bereid.

Hoogachtend, handtekening

Dr. B.J.Q. van Tilburg, arts
 Waalsdorperweg 35
 Den Haag

Bijlage 15

DP. 13.12.1926.
 POLITIE BREDA.
 NO. 14653
 R A P P O R T.

Naar aanleiding van het schrijven van de Burgemeester van de gemeente Sevenum, d.d. 29 November 1946, No. 680a met een daarbij gevoegd schrijven, hoorde Arie Otto van Bruggen, agent van politie-rechercheur te Breda, en onbezoldigd Rijksveldwachter op Woensdag 11 December 1946: JOHANNES HENDRIKUS SC H O L S, korporaalkok, geboren te Sevenum, 23 December 1915, vroeger wonende te Sevenum A 70, thans behorende tot de Staf Compagnie van het eerste Regiment Luchtstrijdkrachten, Paybook No. 349400654, gelegerd in de Kloosterkazerne te Breda, die als volgt verklaarde:

Op 10 Maart 1942 werd ik wegens het verrichten van illegale werkzaamheden, te Assen, door den Sicherheitsdienst gearresteerd en aanvankelijk overgebracht naar het Huis van Bewaring te Assen. Nadat ik aldaar vijf en een halve maand had verbleven, werd ik overgebracht naar de Deutsche Strafgevangenis te Scheveningen. Vandaar werd ik overgebracht naar het Kamp te Amersfoort, alwaar ik ongeveer drie maanden verbleef. Vandaar werd ik overgebracht naar het kamp te Haaren, alwaar ik voor een Deutsche Rechtbank terecht heb gestaan. Ik werd veroordeeld tot levenslange internering. Daarna werd ik weer overgebracht naar Amersfoort. Zulks was in het laatst van 1943 of in het begin van 1944 (zulks herinner ik mij niet). In de maand Maart 1944 was Frans van der Laar aldaar kampoudste, terwijl ik toen plaatsvervangend kampoudste was.

GEDURENDE DE EERSTE MAANDEN VAN 1944 (WANNEER PRECIËS HERINNER IK MIJ NIET) KWAMEN IN HET KAMP TE AMERSFOORT NAAR IK MEEN VIJF JONGE MANNEN, AFKOMSTIG UIT DE PROVINCIE GRONINGEN. HET IS MOGELIJK DAT HET 6 MANNEN WAREN, DOCH IK MEENDE DAT HET ER MAAR VIJF WAREN. DAARBIJ WAS EEN ZEKERE KLAAS WOLTJER. IN HET KAMP WAS ALGEMEEN BEKEND, DAT DIE PERSONEN TERZAKE POLITIEKE ACTIVITEIT AANGEHOUDEN WAREN EN IN HET KAMP WAS HET BEKEND DAT VOLGENS ORDERS VAN DEN KAMPCOMMANDANT POLITIEKE GEVANGENEN NIET IN EEN ZOEGENAAMD BUITEN-COMMANDO GEPLAATST MOCHTEN WORDEN.

Ook de kampoudste Van der Laar wist zulks. Daar het bekend was onder de gevangenen, dat die jonge mannen uit de provincie Groningen waarschijnlijk gefusilleerd zouden worden, werd afgesproken dat Van der Laar hen niettegenstaande zulks van den Kampcommandant niet mocht, toch in een buitencommando zou plaatsen, opdat zij de gelegenheid zouden krijgen om te ontvluchten. Bedoelde mannen werden door Van der Laar in het Amafcommando geplaatst. Bedoeld commando werkte in een timmerfabriek te Amersfoort en op weg naar het werk of terugkomende van het werk is Klaas Woltjer ontvlucht. Ik heb zulks niet gezien, doch ik heb vernomen, dat Woltjer door den SS Unterscharfuhrer Döhme is neergeschoten. Döhme was met de bewaking van voormeld commando belast. Woltjer is vervolgens met een wagen (met paard bespannen wagen) in het kamp gebracht.

Toentertijd was kamparts in voormeld kamp een zekere dokter Klomp. Ik weet niet of hij geweigerd heeft Woltjer geneeskundig te behandelen. Ik weet evenmin of de kampcommandant Berg orders heeft gegeven om Woltjer maar te laten doodgaan, daar hij anders toch doodgeschoten zou worden. Woltjer is een paar dagen, nadat hij neergeschoten was, per auto naar het ziekenhuis in het Kamp te Vught gebracht. Ik heb in het kamp te Amersfoort bij geruchten vernomen, dat Woltjer aldaar overleden is. Gedurende dien tijd was in het kamp te Vught een crematorium aanwezig, waarin de lijken van aldaar gestorven personen werden verbrand en wanneer Woltjer inderdaad in voormeld kamp overleden is, zal zijn lijk ook daarin verbrand zijn.

Na voorlezing volhardt hij bij zijn verklaring en teekent deze in concept.

Breda, 13 December 1946.
De agent van Politie-rechercheur

Bijlage 16

H.O. Molenaar
Ned. Herv. Predikant
Polanenstraat 1
Halfweg

Halfweg, 5 mei 1947

Zeer Geachte Familie!

In "de zwerver" van 11-4 vond ik enkele aantekeningen over Klaas Roelof Woltjer. Nu weet ik niet, of van andere zijde reeds berichten zijn doorgelopen en doorgegeven van of over hem. Ik heb hem medegemaakt en verzorgd (geestelijk bovenal) tot 18 Juli, de datum, dat ik uit A'foort naar Utrecht in gevangenschap gevoerd werd (tot 18 Augustus '44). Voor mijn vertrek heb ik mijn contact met "buiten" met Woltjer in verbinding gebracht; maar ik weet niet, of brieven van hem U bereikt hebben. Wat ik weet van hem, wil ik U doorgeven.

Als zware politieke gevangene kwam hij bij ons; de dag vóórdat hij verder gebracht zou worden ter fusilleering, greep hij zijn kans; hij verwisselde met een onderduiker, die buiten 't kamp werkte, en sprak samen met 'n vriend af op 'n bepaald moment te vluchten. Die avond werd hij binnengebracht in een vrachtauto, eruit geschopt, en in de ziekenzaal door onze mensen gedragen; hij was nog bij kennis, maar stervende door bloedverlies; direct wenkte de dokter mij, en ik heb met hem gesproken; hij klaagde, dat zijn vriend niet gedaan had, wat hij afgesproken had; toen op de terugtocht nog trachtte weg te komen, precies tegen een auto van duitsche officieren opliep, waarop een oude soldaat-bewaker hem wel moest aanschieten, waarvoor deze man Woltjer zijn verontschuldiging nog maakte; deze man kon niet anders, want anders hadden de officieren hem terstond doodgeschoten. Vervolgens vond hij het zoo jammer, dat hij zijn verloofde dit verdriet moest aandoen, geen kinderen zou hebben en deze pijn bezorgde aan zijn verdere geliefden; maar hij kon niet anders.

Hij was te trots geweest om voor de duitschers zich te camoufleren. Wij baden natuurlijk samen; en omdat ik niet het gevoel had, dat hij dadelijk zou sterven zonder meer, hebben de dokter met zijn assistent met mij toen op zeer primitieve wijze bloedtransfusie op hem toegepast, nadat wij hem in zijn slagader met spuitjes hadden genarcotiseerd. Zijn wonden werden gewassen; één kogel verwijderd; de andere, die precies langs zijn ruggemerg gegaan was, zat vóór, duidelijk zichtbaar naast zijn borstbeen; door de

beschadiging van zijn ruggenmerg was hij verlamd beneden zijn navel, zoodat wij hem moesten katheteriseren e.d. ook hebben wij hem moeten voeren in den beginne, en U begrijpt, dat wij toen heel wat samen afgesproken hebben; over zijn en mijn illegale arbeid, en over allerlei andere dingen; maar steeds kwam weer naar voren, dat hij het zoo jammer vond zijn levensdromen en toekomst zoo te zien in rook opgaan, en dat hij zijn geliefden niet meer terug zou zien aan deze zijde; dat wisten wij wel zeker; want Cattela kwam eens naar hem toe, toen ik naast hem zat te praten, en met de revolver in de hand sprak hij: wat zou ik je graag kapot schieten, maar je ligt hier onder bescherming van het Rode Kruis; want anders... zoo siste hij.. maar we krijgen je toch wel! Anderszijds was zijn geval hopeloos door zijn schotwonden en gevolgen daarvan.

Door zijn ijzersterk gestel heeft hij nog geleefd, tot ik wegging en hij daarna naar het ziekenhuis in Vught zou gebracht worden. Ik had even moeite hem te herkennen van de foto uit de Zwerver, omdat wij allen kaalgeknipt waren, en hij zeer bleek zag. Maar ofschoon hijzelf de bevrijding niet meemaakte, toch was zijn hoop en moed ongebroken; elke dag kreeg hij van mij de Eng. Berichten, omdat wij z.g. werkten in het kamp bij de NSF-radio, waar wij stil luisterden, van de andere beambten alles vernamen. Buitengewoon rustig en moedig was hij; als ik soms huilde, dan beurde hij mij op; hij was zoo blij "nog aan 't einde van zijn leven 'n betrouwbare vriend bij zich te hebben" Ons afscheid zwaar, van beide zijden; en ook mij, die ook voor de kogel zat, niet in z'n ..

Zeer Geachte Familie, Uw verlies en gemis is juist nu bitter zwaar; maar hij was bereid heen te gaan; en was 'n held! God vergoede U rijk, wat Hij U in hem ontnam.

Met hartelijke groet, handtekening van ds Molenaar.

Bijlage 17

NIOD - HENK HAAN (De verklaring staat in het blad De Zwerver, het weekblad van de stichting LO-LKP. Derde jaargang, nummer 15, 12 april 1947

Klaas Roelof Woltjer

Geb. 21 Maart 1917 – Vermoedelijk Overleden 28 Juli 1944.

Als Directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau te Wehe (Gr.) kreeg Klaas al gauw te maken met de "bezettende macht". Herhaaldelijk kwam het voor, dat er opdrachten kwamen om bedrijven na te gaan om daar arbeidskrachten uit te zoeken en aan te wijzen voor tewerkstelling in Duitsland; dat er opdrachten kwamen om individuele personen aan te wijzen voor de Arbeidsinzet. Van dit laatste maakte Klaas nogal eens gebruik door NSB-ers aan te wijzen.

Al spoedig had men van die zijde een sterke antipathie tegen hem. Dit versterkte Klaas in zijn houding om de te spelen rol zo lang mogelijk te spelen en alle orders van Duitse en/of nazi-zijde gegeven te saboteren.

Klaas heeft zijn geweten uiver gehouden ook in z'n moeilijke taak. Als jongste van alle Directeuren van de Gewestelijke Arbeidsbureaux Groningen was hij het die in Februari 1943 op een vergadering in Groningen, waar een massale inspanning werd besproken om ieder bijkantoor een bepaald aantal mensen te laten leveren, woord vroeg. In bijzijn van vrijwel alle collega's, den groten leider Staal en enkele Duitsers, belast met de controle over de Arbeidsinzet, gaf Klaas duidelijk weer, wat er in hem leefde; hoe hij de verhoudingen zag en dat hij zijn plicht als Nederlander tegenover z'n wettige regering na wilde komen; dat hij niet van plan was mee te werken aan massale deportatie. Toen was het stil op die vergadering. Hier tartte het verzet openlijk den bezetter.

Ongeveer een week later was Klaas ondergedoken. Gezamenlijk met den Directeur Slochteren (z'n collega), die ook getoond had, wat hij waard was, gingen ze. In de omgeving van Meppel zetten ze het verzetswerk voort. Tezamen met Harry Drogts e. a. werden van hieruit verschillende pionier-operaties verricht. Het meest bevredigend voor Klaas zal zijn geweest het in brand steken van zijn voormalig Arbeidsbureau. Z'n eerste ambtenaar Timersma had hierin een waardevol aandeel.

Groningen trok; ook voor Klaas. Dank zij een contact op het DK te 't Zandt ging Klaas hier alleen op al en kwam terug met de buit, zo was hij: doortastend om geen risico achtend. Nauw samenwerkend met Harm Molenkamp e.a. was Klaas al gauw een der leidende figuren van het verzetswerk in de provincie Groningen.

Na de overval op Molenlamp's boerderij vertrok Klaas met z'n verloofde, die inmiddels ook had ondergedoken, naar Zuidbroek. Van hieruit werkte hij verder bijgestaan door Griet, die als koerierster hem hielp. Toen kwam de fatale morgen van de 23ste Mei 1944. Na een bespreking in Slochteren was Klaas van plan die morgen om 4 uur terug te gaan naar

Zuidhroek. Hij sliep door de wekker heen. Om 5 uur stond de SD van het Scholtenhuis naast zijn bed en werd hij gearresteerd. Weer kwam dat tartende bij Klaas boven. Op de vraag van Lehnhof „wie hij nu werkelijk was” (Klaas had eerst z’n valse p.b. getoond) antwoordde hij: „Klaas Wolter, ook wel Sjoerd van Leens”.

Het was hem te min, dat hij loog tegen zijn vijanden Tegelijk met Henk Veldhuis, waar hij die nacht sliep, en twee ondergedoken joden, werd hij naar Groningen gebracht. (Huis van Bewaring, Scholtenshuis). Door zijn fiere houding heeft Klaas respect afgedwongen bij de SD. Zelfs uit het Huis van Bewaring gaf hij nog berichten door en waarschuwingen. Kort daarop werd hij op transport gesteld naar Amersfoort.

Vlak bij het kamp gekomen, meende hij z’n laatste kans te zien; hij ontvluchtte z’n begeleiders. Aangeschoten in zijn schouder gaf hij het nog niet op. Buiten het bereik van zijn achtervolgers gekomen, liep hij een andere Duitse patrouille in de armen, die niets met de achtervolging had uit te staan en werd opnieuw gearresteerd. Na aandrang van het Nederlandse Rode Kruis werd hij de 19de Juli naar Vught overgebracht. Zijn lijden is zwaar geweest ...

Ondanks dat, is hij zijn medegevangen nog tot steun geweest. Vermoedelijk de 28ste juli is hij in Vught overleden. Officieel bericht is hierover nooit geweest. Zwaar was de slag voor zijn verloofde, broers en zusters. Voor ons is in Klaas een onvergetelijke vriend heengegaan. Het leed om hem wordt echter lichter gedragen door het besef, dat hij in véél groot is geweest en in het grote klein bleef. Klaas: wij achtergeblevenen zullen proberen ons jouw geest tot voorbeeld te stellen.

Henk Haan

Met dank aan iedereen die mij hielp bij het verwezenlijken van dit boekje.
Karel Kreuning

Boeken: Verzetman in uniform. AD A.J. Mulder
 Vijf jaar onvoorwaardelijk. Het Groninger Huis van Bewaring. Uitgeverij Kleine Uil, Groningen\
 Verzet in Groningen, Wolters-Noordhoff/Forsten
 Het Drama Buchenwald.

Maandblad Kontakt
 Flitsen uit het illegale werk, De Vrije Nederlander d.d. 30 augustus 1945
 Verslag en 2^e Verslag van den Toestand en de Verrichtingen van de gemeenschappelijke
 Arbeidsbeurs voor de gemeenten Sappemeer, Hoogezand, Noordbroek en Zuidbroek over het
 jaar 1938

Archieven: De Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen
 Het NIOD
 Het Nationaal Archief
 Archief Eemland

Gemeentelijke archieven/afd. Burgerzaken: Den Haag, Nunspeet, Sprang Capelle/Waalwijk, Amersfoort

Historische verenigingen: Vereniging Historische Kring De Marne.
 Heemkundekring Sprang Capelle

Foto's: .

Vormgeving en druk: Ardon Toonstra

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden verveelvoudigd en/of
 openbaar worden gemaakt zonder schriftelijke toestemming van de auteur en de Stichting Nationaal Monument
 Kamp Amersfoort.

ISBN